

Christendemocratisch leiderschap en zijn invloed

*Een vergelijkend historisch onderzoek naar de invloed van drie christendemocratische leiders
op de ontwikkeling van de CDU en het CDA*

Masterscriptie

Geschreven door: I.J.L.P. van Beek - s4318358

Begeleid door: dr. A. van Veen

Aantal woorden: 16.488

Opleiding: Master Politiek en Parlement

Opleidingsinstituut: Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Letteren

Collegejaar: 2017-2018

Datum: 15-05-2018

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: De afnemende macht van de christendemocratie	15
Hoofdstuk 2: Terug naar het centrum van de macht	21
Hoofdstuk 3: Hoogmoed komt voor de val	32
Conclusie	44
Bibliografie	46

Inleiding

De naoorlogse politieke geschiedenis van Nederland en Duitsland staat bol van de parallellen en overeenkomstige gebeurtenissen. Beide landen zijn West-Europees en in beide landen zijn er altijd coalities tussen verschillende politieke partijen geweest om het land te besturen. In het centrum van de politieke macht zaten, in de decennia na 1945, bijna altijd christendemocratische partijen. In Duitsland de ‘Christlich Demokratische Union Deutschlands’ (CDU) en in Nederland de partijen die later opgingen in het Christen-Democratische Appèl (CDA)¹. Beide partijen hebben een toonaangevende rol gehad in de Duitse en Nederlandse politiek en zijn daarmee verantwoordelijk voor de koers die zowel Duitsland als Nederland heeft gevaren in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Bij de partijen zijn ook een aantal opvallende parallellen te zien. In de jaren 1970, '80 en '90 is te zien dat de partijen een soortgelijke ontwikkeling doormaken. Van de hervorming in het geval van de CDU en de vorming in het geval van het CDA gedurende de jaren 1970, naar de hoogtijdagen van de beide partijen in de jaren 1980 waarin ze een sterk overwicht hadden in de verschillende coalities, tot aan de periodes van verval en oppositievoering naarmate de jaren 1990 vorderden. Ook zijn er op het gebied van politieke strategie en ideologie overeenkomsten tussen de partijen. De christendemocratie is in principe een ideologische stroming van het politieke midden is, zonder extreme trekken naar politiek links of rechts. In de praktijk is echter te zien dat zowel de CDU als het CDA vaak naar rechts trekken in de strategie die zij hanteren binnen hun politieke arena's. De meeste coalities van de CDU waren immers met de liberale Freie Demokratische Partei (FDP) en die van het CDA met de liberale Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD).

Naast deze, op het eerste oog opvallende, parallellen is natuurlijk ook de vraag hoe deze parallellen in ideologie en politieke strategie zijn ontstaan en nog belangrijker de vraag of er een eenduidige oorzaak is voor deze overeenkomstige ontwikkelingen. Een oorzaak kan de rol en invloed van de politieke leiders Helmut Kohl, Dries van Agt en Ruud Lubbers zijn. Dit staat echter niet zonder meer vast. Er is namelijk, onder politicologen en politiek-historici, een debat dat voornamelijk om de vraag draait: wat is de invloed van politiek leiderschap op de ontwikkeling van een land en/of de politieke partij? Daar spelen op de achtergrond vragen als: wat is goed leiderschap, zijn er beleidsterreinen waar een leider meer invloed heeft dan

---

¹ De KVP, CHU en ARP gingen in 1980 officieel op in het CDA, maar hadden vanaf 1976 al een gezamenlijke kieslijst. Voor de leesbaarheid van het werkstuk wordt voornamelijk gebruikgemaakt van de term CDA, waarmee ook bedoeld wordt op de partijen die hierin opgingen.

andere beleidsterreinen en is goed leiderschap een gevolg of een oorzaak van zaken als economische voorspoed en politieke stabiliteit? Om na te gaan wat er wel en vooral ook nog niet is geschreven over de ontwikkeling van de christendemocratie in een bredere context, over de rol en invloed van leiderschap op de politiek wordt hieronder dieper ingegaan op de historiografie en politicologische theorie over deze onderwerpen. Het antwoord op de daarna geformuleerde hoofdvraag, die voortvloeit uit hetgeen besproken is met betrekking tot de wetenschappelijke literatuur, zal uiteindelijk een bescheiden invulling blijken van de gevonden lacune in de historiografie.

Historische analyses van de christendemocratie: gebrek aan vergelijking

Na de hierboven genoemde parallellen en overeenkomsten zou verwacht mogen worden dat de CDU en het CDA onderwerp zijn geweest van menig vergelijkend politicologisch en historisch onderzoek. De historiografie toont dat dit slechts in bescheiden mate het geval is en er is een duidelijke lacune in het onderzoek.

Allereerst valt op dat veel onderzoekers die de christendemocratie met elkaar vergelijken dat op een grotere, meer Europese schaal doen. Er wordt vooral gekeken naar de ideologie die de christendemocratische partijen nastreven en hoe deze wordt vormgegeven, maar ook hoe het christelijke zich verhoudt tot de bredere christendemocratie. Historicus Wolfram Kaiser noemt de christendemocratie één van de belangrijkste politieke stromingen is geweest in de recente Europese geschiedenis, aangezien de ideologie samenwerking en het subsidiariteitsbeginsel voorop stelt en daarmee toonaangevend is geweest in de voortgang en het verloop van de Europese integratie.² Daarnaast benoemt Kaiser ook dat er iets paradoxaals is aan deze ontwikkeling, namelijk dat het christelijke karakter in de ideologie van de partijen, wat deze Europese integratie voor een groot deel stuwde, uiteindelijk hetgeen is wat de partijen los moeten laten om een rol van betekenis te blijven spelen in hun eigen politieke landschap.³ Politiek historicus Peter Pulzer geeft voor het wegvallen van het christelijke karakter nog een andere verklaring. Volgens hem heeft de christendemocratie zich na 1945 opnieuw moeten uitvinden en een plek moeten vinden voor confessionalisme en de kerk in de dualistische wereld van de Koude Oorlog. De christendemocraten vonden hun weg in de samenwerking met elkaar op Europees niveau, waarin zij een Europa voor allemaal wilden

---

² Wolfram Kaiser, 'Transnational Christian Democracy: From the Nouvelles Equipes Internationales tot the European People's Party', in: Michael Gehler en Wolfram Kaiser (red.), *Christian Democracy in Europe since 1945 volume 2* (London, 2004), 221-237, alhier 230.

³ Ibidem, 232-233.

creëren.⁴ Het wegvallen van het christelijke bij verschillende christendemocraten kwam volgens Pulzer doordat de christendemocraten vooral de angst voor het communisme gebruikten om mensen voor zich te winnen. Versterkt door een voortschrijdende secularisering, was een meer conservatieve en liberale koers een vanzelfsprekend gevolg.⁵

Een ander belangrijk punt met betrekking tot de conservatievere koers, dat ook te maken heeft met de verhouding tussen christelijk en christendemocratie, is de vraag hoe dat conservatisme in de christendemocratische partijen versterkt wordt. Politicologen Anton Pelinka en Geoffrey Pridham gaan daar in hun werken dieper op in. Pridham ziet in 1982 al dat de christendemocraten een meer conservatieve koers gaan varen en dit komt volgens hem door de Europese samenwerking. Volgens Pridham kennen lang niet alle Europese landen een christendemocratische partij, maar wel een conservatieve partij.⁶ Pelinka geeft daarvoor een verklaring, namelijk de reformatie, waarbij katholieke landen wel christendemocratische partijen kennen en protestantse landen meer conservatieve partijen.⁷ De samenwerking tussen deze twee is volgens Pridham en Pelinka de voornaamste reden dat christendemocraten meer conservatief en minder christelijk werden. Dit heeft bovendien invloed op landen die een mengvorm zijn van protestants en katholiek, zoals Duitsland en Nederland.⁸ De samenwerking op Europees niveau tussen christendemocratische en conservatieve partijen is ook het onderwerp van het proefschrift van politiek historicus Alexander van Kessel. Volgens van Kessel wensten de Nederlandse christendemocraten meer een puur christendemocratische Europese partij. De Duitse christendemocraten zagen echter meer in een samenwerking met conservatieven, om vooral ook tegenwicht te bieden tegen de socialistische Europese partij.⁹

De vergelijkende literatuur gaat dus wel in op zaken als ideologie en politieke partijstrategie, maar dit blijft door het Europese perspectief betrekkelijk vaag. Ook worden de redenen voor het sterkere conservatisme en wegvallen van het christelijke karakter niet zozeer binnen de partijen gezocht, maar eerder erbuiten. Politicoloog Peter Bootsma neemt in zijn boek over coalitievorming uit 2017 deze punten wel mee en past deze ook concreet toe op de

---

⁴ Peter Pulzer, 'Nationalism and Internationalism in European Christian Democracy', in: Michael Gehler en Wolfram Kaiser (red.), *Christian Democracy in Europe since 1945 volume 2* (London, 2004), 10-24, alhier 20-21

⁵ Ibidem, 22-24.

⁶ Geoffrey Pridham, 'Christian Democrats, Conservatives and Transnational Party Cooperation in the European Community: Centre-Forward or Centre-Right?', in: Zig Layton-Henry (red.), *Conservative Politics in Western Europe* (New-York, 1982), 318-346, alhier 338-339.

⁷ Anton Pelinka, 'European Christian Democracy in Comparison', in: Michael Gehler en Wolfram Kaiser (red.), *Christian Democracy in Europe since 1945 volume 2* (London, 2004), 193-206, alhier 196-197.

⁸ Pridham, 'Christian Democrats, Conservatives and Transnational Party Cooperation', 340-343. Pelinka, 'European Christian Democracy in Comparison', 205-206.

⁹ Alexander van Kessel, *'Ruggen recht, heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum, 2003), 10.

Nederlandse en Duitse politiek. Door de opzet van zijn boek en de nadruk op coalitievorming legt hij zich voornamelijk toe op de politieke strategie.¹⁰ De (christendemocratische) ideologie komt minder duidelijk naar voren, aangezien het bij Bootsma draait om alle naoorlogse politieke coalities en niet alleen de coalities met de christendemocraten. Hierdoor kan zijn boek ook geen verklaring bieden voor de parallellen tussen de CDU en het CDA. Ook het al eerder benoemde proefschrift van Van Kessel beschrijft de verhouding tussen CDU en CDA, maar sluit niet geheel aan bij het onderwerp van deze scriptie. Van Kessels proefschrift wil namelijk vanuit de internationale achtergrond het ideologisch gehalte van specifiek het CDA bestuderen.¹¹ Ook hierbij is dus weer specifiek aandacht voor de Europese context en niet zozeer de invloed van het politieke leiderschap.

Politiek leiderschap en zijn invloed

In het debat over de invloed van politiek democratisch leiderschap zijn hoofdzakelijk twee kampen te ontdekken. Enerzijds zijn er de wetenschappers die beweren dat de invloed van een leider relatief klein en beperkt is of zelfs niet-bestaand, terwijl anderzijds er ook wetenschappers zijn die het tegenovergestelde beweren en dus beweren dat leiders ‘agents’¹² zijn, oftewel in staat zijn om zelfstandig invloed uit te oefenen. Deze paragraaf geeft een overzicht van de belangrijkste argumenten van voor- en tegenstanders.

Het debat over leiderschap komt centraal naar voren in 1997 waarin politicoloog Jean Blondel het invloedrijke werk *Political Leadership* schrijft, waarin hij benoemt dat politiek leiderschap een facet van macht is en dat goed leiderschap ervoor zorgt dat mensen iets doen wat ze anders niet zouden doen.¹³ Vooral deze wisselwerking tussen leider en de mensen die hij leidt is volgens Blondel interessant, aangezien hij beargumenteert dat een leider continu de mensen achter hem tevreden moet houden en dat hij daarmee in zijn doen en laten beperkt kan worden. Blondel concludeert dat, in Westerse democratieën, een goed leider wordt beoordeeld op de mate van succesvol economisch en sociaal leiderschap. Hij voegt daaraan toe dat dit niet het belangrijkste voor leiders is, aangezien internationale verhoudingen en het bewaren van nationale rust nog altijd als belangrijkste taken voor een politiek leider worden gezien. Economische en sociale welvaart spelen echter wel een belangrijke rol, in de zin dat het de

---

¹⁰ Peter Bootsma, *Coalitievorming: een vergelijking tussen Duitsland en Nederland* (Amsterdam, 2017), 22-28

¹¹ Van Kessel, *Ruggen recht*, 23.

¹² Agent zijn of agency is de mate waarin een bepaalde actor (in deze scriptie de leider) invloed kan uitoefenen en of de keuzes van een actor een bepalende invloed kan hebben.

¹³ Jean Blondel, *Political Leadership* (London, 1997), 2-3.

politiek leider populair en geliefd maakt.¹⁴ Blondel merkt tevens op dat de instituties van ons moderne staatsbestel vaak zijn opgeworpen om de invloed van een slechte leider te beperken, maar dat dit impliciet betekent dat we veel macht en aanzien aan een leider toedichten.¹⁵ Deze instituties kunnen volgens hem goede leiders ook beperken, maar als de tijd rijp is en er “toevallig” een goede leider is, kan deze met behulp van de staatsinstanties veel goeds betekenen. De leider is dus volgens Blondel altijd afhankelijk van de mensen en de instanties om hem heen.¹⁶

Over de verhouding tussen de leider en de mensen achter deze leider schrijft in 2005 ook politicoloog Ludger Helms. Hij concludeert dat goed leiderschap wordt gekenmerkt door deze verhouding, maar dat er ook een aantal zaken buiten de leider om gaan die een invloed spelen, zoals de economische conjunctuur. Leiders worden volgens hem vooral beoordeeld op hun mate waarin ze de publieke opinie kunnen beïnvloeden.¹⁷ Dat de leider weinig invloed heeft op bijvoorbeeld de economie wordt ook geconcludeerd door economen Benjamin Jones en Benjamin Olken.¹⁸ Meer auteurs houden zich echter bezig met de verhouding van de leider en de mensen achter hem. Politicoloog John Gaffney beargumenteert in 2001 dat goed leiderschap zich toont als een leider van een fractie, een leider van een hele natie wordt. Als een leider die overgang niet goed maakt, is zijn leiderschap al snel gedoemd te mislukken.¹⁹ In het geval dat deze overgang goed gaat is het volgens Gaffney zaak dat de leider een goed publiek imago opbouwt rondom de instituties van de staat, maar zich ook bewust is van de grilligheid van het volk en de media. Dit wordt eveneens onderschreven door politicoloog Pär Daléus die nog het aanvullende argument maakt dat een kiezer pas gaat zweven als de leider niet meer gezien wordt als de aanstichter van succesvol beleid.²⁰

Ook historicus Henk te Velde benoemt in zijn werk dat goed leiderschap sterk samenhangt met de vraag of een politiek leider zich boven zijn eigen groep kan plaatsen en het landsbelang kan dienen in plaats van dat van zijn eigen groep.²¹ In zijn boek haalt hij daarbij verschillende voorbeelden aan van grote politieke leiders uit de Nederlandse

---

¹⁴ Ibidem, 195-197.

¹⁵ Ibidem, 199-200.

¹⁶ Ibidem, 201-203.

¹⁷ Ludger Helms, *Presidents, Prime Ministers and Chancellors* (New York, 2005), 258-259.

¹⁸ Benjamin F. Jones en Benjamin A. Olken, 'Do Leaders Matter? National Leadership and Growth since World War II', *The Quarterly Journal of Economics* 120:3 (2005), 835-864, alhier 859-862.

¹⁹ John Gaffney, 'Imagined Relationships: Political Leadership in Contemporary Democracies', *Parliamentary Affairs* 54 (2001), 120-133, alhier 122.

²⁰ Gaffney 'Imagined Relationships', 133.

Pär Daléus, 'Political Leadership: New Perspectives and Approaches', *Political Psychology* 36:1 (2015), 133-137, alhier 135-136.

²¹ Henk te Velde, *Stijlen van Leiderschap. Van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002), 8-12.

parlementaire geschiedenis, die dit punt volgens hem illustreren. Daarbij maakt hij nadrukkelijk de verbinding met politieke cultuur, wat volgens hem en mede-historicus Jac Bosmans, het geheel is van ceremonies, symboliek, rituelen in de politieke arena. Dit wordt door Bosmans ook wel de zachte politiek genoemd en is even belangrijk als de harde politiek van de instituties en het staatsbestel.²² Het unieke aan de positie van de twee historici ten opzichte van de politicologen is dat zij wel van mening zijn dat leiders een grote invloed en rol kunnen spelen in de zachte politiek en daarmee de harde politiek kunnen beïnvloeden. Hiermee vormen zij een tussenpositie tussen de twee kampen.

Tegenover de auteurs die beweren dat leiders geen ‘agents’ zijn en sterk of zelfs totaal afhankelijk zijn van de context waarin zij zich bevinden, staan de auteurs die het tegenovergestelde beweren. Politicologen Joseph Masciulli, Mikhail Molchanov, Andy Knight en Paul Brooker, beargumenteren dat leiders wel politieke en maatschappelijke zaken aan kunnen passen en naar hun hand kunnen zetten. Brooker haalt daarbij aan dat goede leiders op voorhand inspelen op gebeurtenissen en mogelijke crises en vervolgens boven hun partij kunnen uitstijgen, mits ze een groot genoeg mandaat hebben om te handelen.²³ Masciulli, Molchanov en Knight onderschrijven ook dat zeker in tijden van crisis goede leiders beduidend veel zaken naar hun hand kunnen zetten, maar zij voegen daar wel aan toe dat de politiek leiders hun beleid wel moeten afstemmen op hun eigen achterban, waarvan ze het mandaat om te leiden hebben gekregen. Daarnaast moeten leiders volgens deze auteurs ook rekening houden met de sociale, economische en culturele context waarin zij opereren.²⁴

Gillian Peele, eveneens voorstander van het idee dat leiders ‘agents’ zijn en dus de context mede bepalen, alsook de al eerder genoemde Masciulli, Molchanov en Knight, hebben in hun werken de ontwikkelingen in het debat gevolgd. Deze auteurs kijken allemaal naar verschillende studies over politiek leiderschap en specifiek naar waar door andere wetenschappers op wordt gelet. Peele geeft, in haar artikel uit 2005, in eerste instantie een overzicht van verschillende politicologische literatuur en waarna zij vervolgens haar kenmerken uit destilleert.²⁵ Opvallend en tekenend voor de hoeveelheid aandacht voor deze kant van het onderwerp is dat de meeste van haar kenmerken gaan over de manier waarop een leider omgaat met zijn volgelingen, waarbij het gaat om ministers en partijgenoten, maar ook

---

²² Jac Bosmans, ‘Politieke cultuur: tussen cultuurgeschiedenis en politieke geschiedenis’, *BMGN* 118:2 (2003), 206-211, alhier 206-207.

²³ Paul Brooker, *Leadership in Democracy* (New York, 2010), 205-209.

²⁴ Joseph Masciulli, Mikhail Molchanov, Andy Knight, *Political Leadership in Context* (Londen, 2009), 3-9.

²⁵ Gillian Peele, ‘Leadership and Politics: A Case for a Closer Relationship’, *Leadership Sage Journals* 1:2 (2005), 187-204, alhier 194-199.

om de publieke opinie. Daarop aansluitend gaan een aantal kenmerken ook over zaken als het karakter van de leider en de sociale en organisatorische context waarin de leider optreedt, waarmee zij ook de mogelijkheid openlaat dat een leider wel degelijk de mensen en instituties om hem heen kan beïnvloeden. Masciulli, Molchanov en Knight zijn het in grote lijnen eens met Peele en komen in hun werk tot eenzelfde conclusie en kenmerken. Zij leggen echter wel meer de nadruk op de sociale en economische context waarin de leider optreedt, hetgeen logisch is gezien het gegeven dat naar hun idee goed leiderschap zich manifesteert in tijden van crisis. Daarbij maken ze wel de interessante opmerking dat het beoordelen van goed leiderschap in het verleden, vooral ook iets is wat bekeken moet worden vanuit de historische context van die tijd.²⁶ Uit de bovenstaande literatuur, komen uiteindelijk de volgende vijf kenmerken voor het beoordelen van leiderschap naar voren:

- Het karakter van de leider en zijn sociaaleconomische en culturele achtergrond
- De volgers waar de leider mee omgaat en hoe de leider zich tot hen verhoudt
- De organisatorische en sociale context waarin de leider optreedt
- De problemen en taken waar de leider mee geconfronteerd wordt, hoe hij hiermee omgaat en wat zijn oplossingen zijn
- De technieken die de leider gebruikt om steun te vinden en te behouden voor zijn plannen en oplossingen

Deze vijf kenmerken kunnen dienen om verschillende vormen van democratisch politiek leiderschap te onderzoeken en te vergelijken. Daarbij is het relevant om kort nog iets te zeggen over partijleiderschap en landelijk leiderschap. Deze twee hangen, zeker in parlementaire democratieën vaak samen en zijn dan ook niet altijd goed los te zien. De leiders die onderzocht worden begonnen alle drie als partijleider en ontpopten zich tot landelijk leider waardoor ze niet alleen meer het belang van hun eigen achterban moesten behartigen. Toch wil dat allerm minst zeggen dat ze geen invloed meer uitoefenden op de partij. In deze scriptie worden daarom allebei de vormen van leiderschap meegenomen, waarbij de context leidend is om duidelijk te hebben over welke vorm het gaat. Voor de kenmerken betekent dat deze verder gespecificeerd moeten worden, zodat duidelijk is wat onder bepaalde termen wordt verstaan. Bij het karakter van de leider wordt aandacht besteedt aan de achtergrond van de drie leiders, alsook zijn eigen sociaaleconomische en culturele achtergrond die van invloed zijn op zijn vorm van leiderschap. Wat betreft de volgers wordt specifiek gekeken naar de

---

²⁶ Masciulli, Molchanov, Knight, *Political Leadership*, 12.

omgang met kabinetsleden (in het geval van regeringsleiderschap) en partijprominenten (in het geval van partijleiderschap), waarbij de context dus bepalend is. De organisatorische en sociale context wordt vooral besproken aan de hand van de unieke positie van de christendemocratische partijen als middenpartij en de strijd tussen de linker- en rechtervleugel. Binnen deze context wordt dan vooral de mate van ‘agency’ duidelijk aan de hand van het vierde en vijfde kenmerk, waarbij het draait om projecten die de leiders hebben opgezet, maar ook hoe de leider zichzelf profileert ten opzichte van de verschillende problemen die opkomen.

Hoofdvraag en structurering

Uit de beschreven debatten komen een aantal zaken naar voren. Ten eerste is er in de literatuur wel aandacht geweest voor het fenomeen dat de christendemocratische partijen een meer conservatieve, rechtse lijn zijn gaan volgen, maar de redenen hiervoor worden vooral buiten de partijen gezocht. Er is duidelijk aandacht voor de ontwikkeling in politieke strategie van deze partijen, alsook de ontwikkeling van de ideologie van de christendemocratie, maar ook de redenen hiervoor worden vooral buiten de partijen gezocht. Ten tweede valt op dat de vergelijkingen tussen christendemocratische partijen vooral op macroniveau gebeuren, waarmee ik doel op de vooral algemene lijnen die door de meeste auteurs worden aangehaald, zonder dat er nadrukkelijk christendemocratische partijen uit landen met elkaar worden vergeleken. Bootsma vergelijkt wel de CDU en het CDA, maar dit is meer een gevolg van de thematiek van zijn werk, dan dat het hem specifiek gaat om de ontwikkelingen van deze partijen en nog belangrijker de invloed van de leiders daarop. Hetzelfde geldt voor Van Kessel die meer geïnteresseerd is in de invloed van de Europese samenwerking op de ontwikkeling van het CDA, zonder specifiek aandacht te besteden aan de invloed van de leiders op deze ontwikkeling. Dit is ook het derde opvallende punt, namelijk dat de rol van de leiders in de vergelijkende historiografie als beperkt wordt gezien of beter gezegd, nauwelijks wordt aangehaald. Een vierde, daarmee samenhangend punt is dat het debat rondom leiderschap vooral de vraag opwerpt: is er sprake van ‘agency’ voor democratische, politieke leiders?

Al deze punten komen tezamen in het onderwerp voor deze scriptie, aangezien het bovenstaande namelijk samen wordt gebracht doordat er ten eerste een reden voor het conservatiever worden van de partijen, binnen de partijen wordt gezocht. Ten tweede wordt er een vergelijking gemaakt tussen specifiek de CDU en het CDA, waarbij ten derde wordt onderzocht of het leiderschap van een aantal leiders van deze partijen een reden is voor de

opmerkelijke parallellen in politieke strategie en ideologie tussen deze twee. Tot slot wordt, door de uitwerking van de casus, aangetoond dat politiek democratische leiders wel degelijk agency bezitten en dus invloed uitoefenen op de partij en haar ontwikkeling.

Om dit te bereiken worden de CDU en het CDA aan nader onderzoek onderworpen. De onderzoeksperiode wordt beperkt tot de jaren zeventig, tachtig en negentig van de twintigste eeuw en de christendemocratische leiders uit die tijd fungeren als casussen. Voor de CDU is dit Helmut Kohl en voor het CDA zijn dit Dries van Agt en Ruud Lubbers. Om deze drie figuren en hun invloed op hun partijen te onderzoeken zal ik gebruikmaken van de door politicologen aangereikt overzicht van kenmerken zoals aan het einde van de voorgaande paragraaf gepresenteerd. Door uit te gaan van soortgelijke beginselen hoop ik de drie verschillende leiders op een uniforme manier te kunnen analyseren waardoor een vergelijking nuttiger wordt. Het is daarbij niet mijn bedoeling om de kenmerken per leider stuk voor stuk te behandelen, maar ik wil meer een narratief vormgeven waarin de kenmerken de rode draad vormen. Dit leidt uiteindelijk tot de volgende hoofdvraag: Hoe gaven de christendemocratische leiders Helmut Kohl, Dries van Agt en Ruud Lubbers leiding aan respectievelijk de CDU en het CDA in de jaren zeventig, tachtig en negentig van de twintigste eeuw en welke invloed hadden zij op de ontwikkeling van hun partij?

Hoofdstukindeling, methode, bronnenselectie en beoogde resultaten

Allereerst wil ik een kort beeld schetsen van de ontwikkeling van de CDU en het CDA tot aan de opkomst van Kohl en Van Agt. Dit om aan te tonen dat de ontwikkelingen die in hoofdstuk twee worden besproken gevolg waren van langlopende processen en zij daar dus ook rekening mee moesten houden. De deelvraag die ik daarbij heb geformuleerd luidt als volgt: hoe ontwikkelden de CDU en de drie confessionele partijen, KVP, ARP en CHU, zich tot aan de opkomst van respectievelijk Kohl en Van Agt?

Vervolgens wordt in het tweede hoofdstuk begonnen met een vergelijking tussen Kohl en in eerste instantie Van Agt en daarna Lubbers, wat mij meteen bij mijn tweede deelvraag brengt: hoe gaven Kohl, Van Agt en Lubbers leiding aan hun partij terwijl deze terugkeerde in het centrum van de macht en welke parallellen zijn er te ontwaren? In dit hoofdstuk wordt gekeken naar de periode waarin de CDU en het CDA opkomen en zichzelf vormgeven op de weg naar en (deels) gedurende hun hoogtijdagen. Voor de CDU zal dit daarom beginnen met het aantreden van Kohl als de voorzitter van de landelijke CDU in 1973. Voor het CDA wordt als startdatum 1976 aangehouden, het jaar waarin Van Agt verkozen werd tot lijsttrekker van het CDA. 1986/87 dient als eindpunt van de onderzoeksperiode die in dit hoofdstuk wordt

behandeld. Begin 1987 verloor de CDU de verkiezingen voor het eerst sinds Kohl kanselier was geworden en, met uitzondering van de monsterzege tijdens de verkiezingen van 1990, zou de partij blijven verliezen tot de verkiezingen van 1998 waarna de CDU in de oppositie terecht kwam. Voor het CDA geldt dat de partij in het kabinet-Lubbers II, dat in 1986 aantrad, nagenoeg oppermachtig was en de verhouding met de regeringspartner VVD dusdanig was veranderd. De kenmerken van Peele worden daarbij aan het einde van het hoofdstuk gebruikt om de leiders met elkaar te vergelijken.

In het derde en laatste hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de periode 1987 tot en met 1998, in het geval van de CDU, en de periode 1986 tot 1994, in het geval van het CDA. Dit is de periode waarin zowel de CDU als het CDA en hun leiders vanuit een sterke positie langzaam maar zeker afbrokkelden naar uiteindelijk een plek in de oppositie. Dit hoofdstuk zal, net zoals hoofdstuk 2, beginnen met een analyse van Kohl en de CDU en vervolgens verder gaan met een analyse van Lubbers en het CDA. De bijbehorende deelvraag luidt: Wat was de invloed van Kohl en Lubbers terwijl hun partijen uit het centrum van de macht verdwenen? Ook hier wordt aan het einde van het hoofdstuk een soort tussenconclusie gepresenteerd, met de belangrijkste parallellen.

Voor deze scriptie wordt gebruikgemaakt van wetenschappelijke literatuur, in de vorm van (beschouwende) artikelen en specifiek biografieën. Voor de bespreking van Kohl wordt gebruikgemaakt van de biografie van historicus Hans-Peter Schwarz. Schwarz is vooral bekend van zijn werken over Konrad Adenauer en is ook meermaals verbonden geweest aan christendemocratische wetenschappelijke projecten, en staat ook bekend als een bewonderaar van Kohl.²⁷ Toch is zijn biografie van Kohl de meest omvangrijke en recente, waardoor zijn werk voor deze scriptie zéér bruikbaar is. Voor de bestudering van Van Agt wordt gebruikgemaakt van de biografie van historici Johan Van Merriënboer, Peter van Griensven en politicoloog Peter Bootsma en de biografie van politiek wetenschapper Adrianus Koster. Beide biografieën zijn gebaseerd op interviews met personen rondom Van Agt, maar de eerste is ook gebaseerd op archiefstukken en is tevens kritischer opgesteld. Hierdoor heeft deze meer toegevoegde waarde, maar doordat de biografie van Koster op andere interviews is gebaseerd, wordt ook deze meegenomen in het betoog. De periode Lubbers, tot slot, wordt vooral onderzocht op basis van het werk van journalist Bert Steinmetz en het werk van journalisten

---

²⁷ Noel D. Cary, 'Christian Wicke, Helmut Kohl's Quest for Normality: His Representation of the German Nation and Himself; Hans-Peter Schwarz, Helmut Kohl: Eine politische Biographie', *The Journal of Modern History* 89:2 (2017), 480-483, alhier 481.

Frank Bösch, 'Hans-Peter Schwarz, Helmut Kohl. Eine politische Biographie. München, Deutsche Verlags-Anstalt 2012', *Historische Zeitschrift* 298:2 (2014), 568-570, alhier 568.

Arendo Joustra en Erik van Venetië (uit 1991). Beide boeken zijn ook gebaseerd op interviews en er is helaas nog geen wetenschappelijk verantwoorde biografie van Lubbers verschenen. Het boek van Steinmetz heeft echter wel de voorkeur, omdat dit is geschreven nadat Lubbers de (Nederlandse) politiek al enige tijd had verlaten.

Het beoogde resultaat van dit onderzoek, is mijn verklaring te onderbouwen voor de reden dat de christendemocratische partijen in Nederland en Duitsland een soortgelijke ontwikkeling hebben afgelegd in de onderzoeksperiode. Mijn verklaring is dat de leiders wel degelijk een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling van de partij en dat de leiders dus ‘agents’ zijn en daarmee binnen de context waarin de partij zich bevindt een belangrijke invloed uitoefenen.

Hoofdstuk 1: De afnemende macht van de christendemocratie

In dit eerste hoofdstuk wordt de aanloop naar de verkiezing van Kohl als partijvoorzitter in 1973 en naar het uitroepen van Van Agt als gezamenlijk lijsttrekker van de confessionele partijen KVP, ARP en CHU in 1976, besproken. Er wordt uitgegaan van de grotere ontwikkelingen die de partijen doormaakten om zo duidelijk te maken in welke context deze gebeurtenissen plaats konden vinden.

1.1 Van het centrum van de macht naar de oppositie

Op 11 mei 1950 werd op een conferentie van verschillende Duitse christendemocratische partijen besloten dat er één federale partij moest komen, waar de aanwezige partijen zich aan zouden verbinden; de CDU was daarmee geboren. Alleen de Beierse CSU slechts op landelijk niveau samen met de CDU een samenwerkingsverbond te vormen. Dit kwam vooral doordat de CSU in Beieren ongekend dominant was en is gebleven en daarmee, in tegenstelling tot de andere regionale partijen, besloot een meer eigen koers te blijven varen.²⁸ In de beginjaren opereerde de partij als een middenpartij, aangezien de regionale afdelingen ondanks de fusie, veel zeggenschap behielden. Onder andere de Rijnlandse afdeling en daaruit afkomstige partijprominenten als Jakob Kaiser en Ernst Lemmer waren duidelijk links georiënteerd en waakten er in het begin voor dat de partij niet teveel naar rechts trok.²⁹

De kabinetten onder Konrad Adenauer brachten daar echter langzaam maar zeker verandering in en samen met zijn minister van Economische Zaken, Ludwig Erhard ging de partij een meer conservatieve en rechtser koers varen. Het ‘Wirtschaftswunder’ van de jaren 1950 en de goede samenwerking met de kleinere FDP in deze periode zorgden ervoor dat ook de linkse partijprominenten binnen de CDU langzaam bedaarde.³⁰ Dit had ook te maken met het feit dat de CDU in 1957 een absolute meerderheid behaalde en dat het rechtse beleid dus duidelijk goed viel bij het Duitse volk. Daarnaast was er ook een belangrijke geopolitieke context, doordat de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) ijverde voor hereniging met de Sovjet-zone en daarmee tegen verdere ‘Westbindung’ was, wat wel de wederopbouw van Duitsland mogelijk had gemaakt.³¹ De SPD zette zichzelf daarmee buitenspel, maar het is daarentegen wel van belang om ook te benoemen dat het linkse geluid in de CDU, hoewel

---

²⁸ Duitsland instituut, ‘Politiek en staatsinrichting: CSU’ <<https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/188/csu>> [geraadpleegd op 18-01-2018].

²⁹ Frank Bösch, *Macht und Machtverlust. Die Geschichte der CDU* (Stuttgart, 2002), 267-268.

³⁰ Bösch, *Macht und Machtverlust*, 23-25.

³¹ Bootsma, *Coalitievorming*, 74-75.

verminderd, een rol van betekenis bleef spelen binnen de partij.

De jaren 1960 begonnen aanvankelijk goed voor de CDU. Ondanks het aftreden van Adenauer kon zijn opvolger, Ludwig Erhard, de coalitie met de FDP voortzetten. De scheuren in de samenwerking tussen de christendemocraten en de liberalen begonnen echter te groeien en in 1966 viel het tweede kabinet-Erhard, toen de FDP-ministers zich terugtrokken. Voornaamste reden hiervoor was het opgelopen begrotingstekort en voorstellen om dit te dichten met een belastingverhoging. Daarnaast speelde ook vermoeidheid bij de coalitiepartners over elkaars handelen en optreden.³² De opvolger van Erhard, Kurt Georg Kiesinger, wist nog in het najaar van 1966 een regering met de SPD van Willy Brandt te vormen. Reden hiervoor was het gebrek aan een andere mogelijkheid tot een meerderheid, aangezien de FDP geen optie meer was voor de CDU.³³ De CDU stapte hiermee dus af van haar samenwerking met de liberalen en dit stemde de linkervleugel van de partij positief. Binnen het kabinet-Kiesinger waren de verhoudingen tussen de christendemocraten en socialisten onverwacht goed, wat voornamelijk kwam door de goede samenwerking tussen Kiesinger en Brandt. De CDU stemde in met enkele linkse maatregelen en ook een langere wens van de SPD, de erkenning van de DDR door de BRD, werd in gang gezet.³⁴

Ondanks de goede samenwerking in de 'Grosse Koalition', zorgden de verkiezingen van 1969 ervoor dat de CDU voor het eerst sinds haar oprichting in de oppositiebankjes terecht kwam. Dit had een aantal redenen. Ten eerste was de rechtervleugel van de CDU en vooral ook de CSU zich gaan roeren en effectief gaan verzetten tegenover een nieuwe grote coalitie met de socialisten. De SPD was namelijk de grootste partij geworden en hierdoor zouden de verhoudingen in een nieuwe grote coalitie er wellicht voor zorgen dat links beleid de boventoon zou gaan voeren. Kiesinger was daarom genoodzaakt om eerst de optie met de FDP te onderzoeken, ondanks de goede contacten tussen hem en Brandt. Ten tweede speelde bij Brandt het gevoel dat als hij wederom met Kiesinger zou samenwerken, hij wellicht nooit meer bondskanselier zou worden en hij weigerde een nieuwe grote coalitie.³⁵ Doordat de SPD nu de grootste partij was geworden kon hij dit makkelijker bewerkstelligen. Een derde reden is te vinden in de positie van de FDP. De partij had namelijk door de verhoudingen tussen SPD en CDU een sleutelrol gekregen, aangezien zij konden kiezen of zij met de SPD of de CDU een regering wilde vormen. Gezien de ervaringen aan het begin van de jaren 1960 koos

---

³² Ibidem, 108-109.

³³ Ibidem, 110.

³⁴ Bösch, *Macht und Machtverlust*, 98-99.

³⁵ Bootsma, *Coalitievorming*, 120-121.

de FDP voor samenwerking met de SPD. De CDU kwam in de oppositiebankjes waar zij pas begin jaren 1980 uit zou komen.³⁶ Voor de CDU begon hiermee een periode van herbezinning en nadat Kiesinger de politiek verliet, was er ook sprake van een interne leiderschapscrisis, waarin Kohl zijn opwachting zou maken.

1.2 Op weg naar een grote christendemocratische partij

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog leek in Nederland een samenwerking tussen sociaaldemocraten en confessionelen een succesvolle onderneming. De eerste jaren na de oorlog was er in de kabinetten-Drees sprake van een goede samenwerking tussen PvdA en de KVP, ARP en CHU. De verzorgingsstaat werd opgebouwd en de wederopbouw vond in hoog tempo plaats. Nadat deze echter voor een groot deel voltooid was, begonnen de scheuren in de Rooms-Rode coalitie te ontstaan. In 1958 viel het kabinet-Drees IV en daarmee kwam er een einde aan de samenwerking tussen confessionelen en sociaaldemocraten. Voor de confessionelen was er nog geen reden om nadere samenwerking met elkaar te zoeken, aangezien de KVP, maar ook ARP en CHU zich gedurende deze periode wisten te handhaven en de ideologische verschillen nog aanwezig waren. Dankzij de verzuiling bleken zij nog steeds uit te kunnen gaan van een vaste achterban en daaruit voortvloeiende machtspositie.³⁷ Van een ideologische toenadering was dus nog geen sprake, noch was daar sterk behoefte aan.³⁸ Het klappen van de samenwerking met de sociaaldemocraten bevestigde echter wel de Nolens doctrine³⁹ en de confessionelen keken naar rechts.

In 1959 begint daardoor het kabinet-De Quay, bestaande uit de KVP, ARP, CHU en VVD, dat een zeer sociaal beleid voerde. De reden hiervoor is dat de VVD relatief klein was en alleen de CHU aan haar kant van het politieke spectrum vond. De KVP, maar ook de ARP voerde een meer links beleid en door de dominante van de KVP werd dit ook bewerkstelligd. Een andere belangrijke reden was de sterke economische groei, waardoor er veel geld in het laatje van de regering kwam. ARP-minister van Financiën Jelle Zijlstra, stelde begrotingsregels in en streefde naar een strenge begrotingsdiscipline, maar door de grote groei

---

³⁶ Ibidem, 123-124.

³⁷ Pieter Gerrit Kroeger, Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij: macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam, 1998), 60-61.

³⁸ Rutger Zwart, 'Ideologie en macht. De christelijke partijen en de vorming van het CDA', in: Hans-Martien ten Napel (red.), *Geloven in macht: de christendemocratie in Nederland* (Amsterdam, 1993), 23-39, alhier 30.

³⁹ Deze doctrine, uitgesproken door de katholieke politieke leider W.H. Nolens in 1926, houdt in dat de confessionelen (specifiek de katholieken) alleen met de socialisten in uiterste noodzaak moesten samenwerken.

van de economie was er desondanks veel geld te besteden en dat gebeurde dan ook.⁴⁰ De PvdA wist zich hier niet goed tegen af te zetten en in 1963 haalde de KVP dan ook haar grootste verkiezingswinst.

Vanaf 1963 begonnen echter problemen te ontstaan. Ten eerste werd het kabinet-Marijnen gevormd dat zowel qua fracties als beleid een voortzetting van kabinet-De Quay was. De overheidsuitgaven stegen sterk hierdoor waardoor de VVD, maar ook de CHU begon te klagen over het stijgende begrotingstekort. De liefde tussen de VVD en vooral de KVP bekoelde snel en het kabinet viel voortijdig. Een tweede ontwikkeling speelt zich vooral af binnen de KVP. Binnen deze partij was namelijk een debat ontstaan over de koers van de partij en vooral ook het ideologische kader nu de katholieke emancipatie was voltooid. Een belangrijk gevolg was dat er, nu de emancipatie niet meer het doel was en de verzuiling afbrokkelde, de linker- en rechtervleugel binnen de partij zich nadrukkelijker gingen profileren.⁴¹ Ook zou er gestreefd moeten worden naar samenwerking met de andere confessionele partijen, om weerstand te bieden aan de liberale en sociaaldemocratische wereldvisie. Een derde probleem ontstond naar aanleiding van ‘de nacht van Schmelzer’. Hierin viel het kabinet-Cals, bestaande uit confessionelen en de PvdA, voortijdig en kon vooral de rechtervleugel van de KVP zich sterken. Enkele linkse partijprominenten verlieten de KVP, om samen met enkele leden van de ARP de Politieke Partij Radicalen (PPR) op te richten.

Vanaf 1967 waren de drie confessionele partijen, de KVP, ARP en CHU, in gesprek over een mogelijke fusie tot één grote partij, maar het zou nog lang duren voor dat die fusie werkelijkheid werd. De wens naar een grote christendemocratische partij werd vooral gedreven door tegenvallende verkiezingsuitslagen vanaf 1963, veroorzaakt door de tweedeling in de KVP en een voortgaande secularisatie van de Nederlandse maatschappij, waarmee de christelijk-ideologische kaders van de partijen verzwakten.⁴² De verkiezingsuitslagen van 1967, 1971 en 1972 zorgden ervoor dat de KVP nagenoeg de helft van haar zetels verloor en in een crisis terecht kwam. Frans Andriessen werd vanaf 1971 fractievoorzitter in de Kamer, maar zijn steun voor een rechts beleid zoals dat onder de

---

⁴⁰ Rolf van der Woude, ‘Introductie Zijlstra-norm’, in: Raymond Gradus e.a. (red.), *Canon van de Christendemocratie* (Den Haag, 2012), 45, alhier 45.

⁴¹ Rutger Zwart, ‘Ideologie en macht’, 30-31.

Theo Brinkel, ‘Publicatie rapport *Grondslag en karakter van de KVP*’, in: Raymond Gradus e.a. (red.), *Canon van de Christendemocratie* (Den Haag, 2012), 51, alhier 51.

⁴² Rutger Zwart, ‘Ideologie en macht’, 33-34.

Dirk Verkuil, ‘Groep van Achttien’, in: Raymond Gradus e.a. (red.), *Canon van de Christendemocratie* (Den Haag, 2012), 55, alhier 55.

kabinetten-De Jong en Biesheuvel werd gevoerd zorgde voor een sterkere verdeeldheid binnen de KVP.⁴³ Binnen de ARP kwam Willem Aantjes op die juist een meer links-progressief beleid propageerde en daarmee dus ook tegenover de rechts-conservatieve vleugel van de KVP onder Andriessen kwam te staan. De polarisatie die het politiek landschap beheerste in die tijd, zorgde ervoor dat deze ook binnen de nieuwe christendemocratische partij ging spelen, doordat de rechter- en linkervleugel sterker tegenover elkaar kwamen te staan. De vorming van het kabinet-Den Uyl versterkte daarbij de problemen in deze samenwerking, aangezien de CHU in de oppositie zat, terwijl ARP en KVP deelnamen aan het kabinet. Tijdens dit kabinet bleek echter al snel dat het vooral tussen minister-president Den Uyl en vicepremier Van Agt van de KVP niet heel erg boterde, maar ook Andriessen was kritisch over het linkse kabinet.⁴⁴ Dit laatste symboliseert daarmee ook de interne verdeeldheid binnen de KVP. De kabinetsdeelname was door de linkervleugel afgedwongen, maar Andriessen was tegen geweest en dit werd versterkt door het afhaken van de CHU. De polarisatie in de politiek, alsook de tweedeling in de KVP zorgde voor een hobbelige rit, waar uiteindelijk vooral Van Agt van zou profiteren door tot lijsttrekker benoemd te worden.

1.3 De afnemende macht van de christendemocratie: parallellen

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog worden de lijnen uitgezet waarlangs de christendemocratische partijen zich gaan ontwikkelen. Waar in Nederland een samenwerking tussen confessionelen en socialisten succesvol was, was dat in Duitsland niet nodig en werd de voorkeur gegeven aan samenwerking met de liberalen. De SPD kon zich met haar socialistische boodschap moeilijk afzetten tegenover de rechtser koers doordat West-Duitsland tot het kapitalistische blok behoorde gedurende de Koude Oorlog. In Nederland werd ook een betrekkelijk links beleid zonder de PvdA gevoerd, zeker onder De Quay en Marijnen, wat ook hier de socialisten de wind uit de zeilen neemt. Oplopende begrotingstekorten dwingen echter ook de confessionelen tot een rechtser koers. Het begin van de eerste lijn, het rechtser worden van de CDU en het CDA is daarmee ingezet.

De tweede lijn, de vleugelstrijd binnen de christendemocratische partijen, speelde al langer, maar wordt sterker vanaf de jaren 1960 als de wederopbouw is voltooid. Bij de CDU is dit eerder te zien, doordat zij al sneller voor een rechtser koers kiezen, onder invloed van de Westbindung, maar ook door de samenwerking met de FDP. In Nederland komt dit vooral

---

⁴³ Hans-Martien ten Napel, *'Een eigen weg' de totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden, 1992), 171-172.

⁴⁴ Ibidem, 234-235.

op binnen de dominerende KVP, die geen gemeenschappelijk doel meer heeft na de voltooiing van de emancipatie, en gedreven door tegenvallende verkiezingsuitslagen in een identiteitscrisis belandt. De KVP is verdeeld en de ARP en CHU schikken zich naar de linker- en rechtervleugels van deze partij.

De derde lijn die waarneembaar is, is het vraagstuk over leiderschap. In beide gevallen is er aan het begin van de jaren 1970 niet geheel duidelijk wie de christendemocratische partijen moeten leiden. Voor de CDU is Kohl, zoals in het volgende hoofdstuk wordt besproken, niet de meest voor de hand liggende keuze en bij het CDA zijn er, naast Van Agt, ook nog andere mogelijkheden zoals Andriessen en Aantjes.

Hoofdstuk 2: Terug naar het centrum van de macht

Vanaf dit hoofdstuk wordt er specifiek ingegaan op de positie van de leiders en de mate van invloed die zij uitoefenden op de koers van hun partij. Er wordt begonnen met Kohl en de CDU, gevolgd door eerst Van Agt en daarna Lubbers en het CDA. De laatste paragraaf benoemt de belangrijkste parallellen tussen deze processen aan de hand van de vijf kenmerken.

2.1 Kohl: de pragmaticus ontplooit zich

Vanaf 1973 trad Helmut Kohl aan als partijvoorzitter van de CDU, maar de weg hiernaar toe was niet zonder problemen geweest. Kohl was een katholieke middenstander uit zuidwest Duitsland, had snel carrière gemaakt binnen de lokale CDU-afdeling en had in 1971 al een gooi naar het partijvoorzitterschap gedaan. Hij moest het toen echter afleggen tegenover Rainer Barzel die, gesteund door onder andere de leden van de CSU en andere rechtse deelstaatafdelingen, de meer linkse Kohl het vuur aan de schenen legde. Kohl, die voorzitter was van de afdeling Rijnland-Palts, was in eerste instantie geïnspireerd door linkse partijprominenten als Kaiser en Lemmer en dit bleek ook uit zijn optreden als partijvoorzitter van Rijnland-Palts.⁴⁵ De eerste tekenen van de pragmaticus die Kohl was, kwamen in de periode 1971-1973 naar voren, waarin Kohl langzaam maar zeker zijn linkse standpunten liet varen om meer bij de rechtervleugel van de CDU en de CSU in positieve zin op te vallen.⁴⁶ Dit pragmatisme is tekenend voor zijn karakter, alsook voor de omgang met zijn volgelingen en laat ook zien hoe Kohl steun verkreeg. Barzel, die in 1972 de verkiezing voor bondskanselier verloor ten gunste van Willy Brandt, verloor ook het vertrouwen van de partij en in 1973 gaf hij aan af te treden waarmee de zoektocht begon naar een nieuwe partijvoorzitter. Kohl zag zijn kans en hij werd in datzelfde jaar, met steun van veel rechtse partijprominenten, verkozen tot partijvoorzitter van de CDU, een positie die hij tot 1998 vast zou houden.

Dat Kohl tot voorzitter was gekozen wil niet zeggen dat zijn positie onaantastbaar was geworden. Hij wist dat hij zijn voorzitterschap te danken had aan de rechtervleugel van de partij en vooral aan de CSU, maar hij zag er weinig heil in om de linkervleugel van de partij tegen het hoofd te stoten. Om beide vleugels met elkaar te verbinden begon Kohl een charmeoffensief. Schwarz beschrijft Kohl als een zelfbewust iemand die zaken uitbesteedde,

---

⁴⁵ Hans-Peter Schwarz, *Helmut Kohl: Ein politische Biographie* (München, 2012), 158.

⁴⁶ Schwarz, *Kohl*, 160.

maar achter de schermen de touwtjes in handen hield en daarnaast een goede neus had voor politieke potentie. Het maakte daarbij niet uit of iemand tot de rechter- of linkervleugel behoorde, als hij maar loyaal aan Kohl was. Deze vorm van partijleiderschap zorgde ervoor dat Kohl zowel de linkse Heinrich Geißler, als de nieuwgekozen en rechtse secretarisgeneraal Kurt Biedenkopf aan zich kon binden.⁴⁷ Tegelijkertijd begon Kohl ook aan het vormgeven van een nieuw programma voor de partij, samen met Biedenkopf waar hij een geestverwant in had gevonden.⁴⁸ In de hoofdlijnen betekende dit vooral het terugkeren van een burgerlijke coalitie zoals onder Adenauer met onder andere de sociale marktwerking, het vertrouwen in West-Europese samenwerking en het gezin als hoeksteen.⁴⁹

De decentrale structuur van de CDU en de losse samenwerking met de CSU zorgden er echter voor dat Kohl de samenwerking tussen de SPD en FDP niet kon breken. Bij de verkiezingen van 1976 werden er 18 zetels winst geboekt, wat te verklaren is door de het vernieuwde programma van de CDU en de populariteit van Kohl. De CSU van Strauß had, ondanks weerwoord van Kohl, echter ingezet op een absolute parlementaire meerderheid en wilde daarom, evenals enkele deelstaatafdelingen van de CDU, niet samenwerken met de FDP. Zodoende kon Schmidt zijn samenwerking met de liberalen voortzetten. Deze verdeeldheid was voor Kohl reden om in te zetten op centralisatie van de partij.⁵⁰

Voor Kohl werd de noodzaak van centralisatie versterkt, toen op 19 november Strauß besloot om niet langer gezamenlijk op te treden met de CDU in de Bondsdag. De voornaamste reden hiervoor was dat de CSU liever een meer rechtser koers wilde varen in plaats van in het politieke midden te blijven hangen waar het CDU door haar gedecentraliseerde structuur tot veroordeeld was. Dit 'Kreuther Trennungsbeschluss' wat de deling tussen CSU en CDU definitief zou maken, maar ook inhield dat de CSU zich buiten Beieren ging vestigen, werd echter snel door Kohl bezworen. Hij dreigde, typerend voor zijn karakter, met een nieuwe CDU-afdeling in Beieren en kocht daarvoor ook alvast een woning in München, die kon dienen als partijhoofdkwartier. De CSU bond daarmee in en trok het besluit weer in, maar de verhouding tussen Kohl en Strauß was definitief beschadigd.⁵¹ Dit snelle en harde optreden van Kohl als partijleider toont aan dat hij ondanks zijn pragmatische

---

⁴⁷ Ibidem, 167-168.

⁴⁸ Ibidem, 171.

⁴⁹ Carlos Huneeus, 'How to build a modern party: Helmut Kohl's leadership and the transformation of the CDU', *German Politics* 5:3 (1996), 432-459, alhier 433.

⁵⁰ Schwarz, *Kohl*, 214-215.

⁵¹ Bayerischer Rundfunk, 'Der Trennungsbeschluss von 1976: Wo Strauß die Revolte anzettelte' <<https://www.br.de/nachrichten/wildbad-kreuth-trennungsbeschluss-100.html>> [geraadpleegd op 12-02-2018].

houding snel de pijnpunten in een probleem kon herkennen en voldoende pressie uit kon oefenen om de gelederen weer te sluiten.

De CDU bleef dus in de oppositie en de slechte verhouding tussen Kohl en Strauß zorgde voor veel interne problemen. Kohl bleef vasthouden aan zijn strategie om de FDP aan zich te binden en hij was inmiddels ook voldoende gegroeid als partijleider om dit nadrukkelijker uit te gaan dragen.⁵² Om in 1980 alsnog een gooi naar het kanselierschap te doen trok Kohl zich terug als partijvoorzitter van de deelstaatafdeling in Rijnland-Palts en werd hij de fractieleider in de Bondsdag. Strauß werkte hem tegen en kreeg veel partijprominenten op zijn hand. Kohl schoof daarop Ernst Albrecht, de aan Kohl loyale partijvoorzitter in Nedersaksen, naar voren als bondskanselierskandidaat.⁵³ Hier is duidelijk te zien dat Kohl zich bewust was van het probleem binnen de context van een machtsstrijd en als oplossing hiervoor trad hij zelf vooralsnog meer naar de achtergrond. Strauß won uiteindelijk van Albrecht, ondanks Kohls steun, en werd genomineerd als bondskanselierskandidaat. Dit bleek een rampzalige keuze, aangezien de verkiezingsuitslag de winst van 1976 ongedaan maakte. Door Strauß hier echter niet op aan te vallen, wist Kohl de rest van de partij en de CSU aan zich te binden en de machtsstrijd in zijn voordeel te beslechten.⁵⁴ Na de val van het kabinet-Schmidt III, kon Kohl vanaf 1982 beginnen aan zijn eerste kabinet, bestaande uit CDU/CSU en FDP.⁵⁵

2.2 Kohl: de reus komt op stoom

Door de verkiezingen in 1983 kon het kabinet maar kort regeren, maar Kohl wist wel de verkiezingen te winnen en de in 1980 verloren zetels te heroveren. De winst van Kohl in 1983 is op twee manieren te verklaren, enerzijds speelt mee dat na het wegvallen van Strauß, Kohl de CDU naar eigen inzicht vorm kon gaan geven en al in 1980 kon beginnen met de hervormingen van de partij. Anderzijds is ook het verlies van de SPD een belangrijke verklaring.⁵⁶ Doordat Schmidt zich na 1982 terugtrok uit de politiek, moest de SPD met de weinig charismatische Hans-Jochen Vogel de verkiezingen in. Vogel was van 1974 tot 1981 minister van Justitie geweest en had zodoende ook te maken gehad met de RAF en de processen tegen deze organisatie. Kohl viel Vogel hier meerdere keren op aan gedurende de

---

⁵² Schwarz, *Kohl*, 256.

⁵³ Bösch, *Macht und Machtverlust*, 118-119.

⁵⁴ Schwarz, *Kohl*, 255.

⁵⁵ Dit kabinet werd gevormd zonder tussentijdse verkiezingen, doordat de Bondsdag de zittende kanselier Schmidt wegstemde en voor Kohl stemde als kanselierskandidaat.

⁵⁶ Bootsma, *Coalitievorming*, 159.

campagne en wist zijn positie en kabinet te handhaven.⁵⁷ Kohl kon zich nu als regeringsleider ontwikkelen. Deze ontwikkeling toont gelijkenissen met de manier waarop Kohl zich ontwikkelde als partijleider, maar laat ook zien dat hij zich sterk bewust was van de marges waarbinnen hij kon bewegen.

Een eerste belangrijke reden voor de populariteit van Kohl - zowel binnen de partij als regeringsleider - was de buitenlandpolitiek die Kohl propageerde. Om steun te behouden verbond hij zichzelf aan grote projecten zoals de integratie van de BRD binnen West-Europa. Deze hernieuwde vorm van 'Westbindung' legde hem geen windeieren, doordat hij zijn eigen positie vaak verbond met het succes van deze praktijken.⁵⁸ Tekenend is de herdenking in 1984 van de slag bij Verdun, waar Kohl samen met de Franse president François Mitterrand hand in hand staat. Dit beeld en zijn latere sterke samenwerking met Mitterrand zorgde voor veel positieve reacties zowel binnen als buiten Duitsland.

Ten tweede begon Kohl aan een tweede charmeoffensief, wat dit keer niet gericht was op partijleiderschap, maar op regeringsleiderschap. Door zich te omringen met aan hem loyale kabinetsleden zoals Geißler en Wolfgang Schäuble, maar ook vriendschappelijke banden aan te knopen met Hans-Dietrich Genscher van de FDP, wist hij veel macht en aanzien naar zich toe te trekken.⁵⁹ Een voorbeeld van zijn toegenomen macht is het besluit tot de plaatsing van kruisraketten van de NAVO in 1983. Kohl nam dit besluit zelfstandig ondanks protesten vanuit de Duitse bevolking, leden van de linkervleugel van de CDU en de oppositie.⁶⁰ Dit laat ook zien dat Kohl zich meer autocratisch ging opstellen en zich meer profileerde als regeringsleider dan als partijleider, maar vooral ook zijn eigen agenda volgde. Goede banden binnen NAVO waren immers ook een versterking van Kohls politiek van 'Westbindung'. Dit kon hij bewerkstelligen door met verschillende bevriende voor- en tegenstanders persoonlijk in gesprek te gaan om hun positie te bepalen. Deze techniek voor steun zorgde ervoor dat Kohl vaak de enige was die wist waar er ruimte was voor compromis. Zodoende kon hij zelf voor- en tegenstanders naar elkaar toe brengen, hetgeen het beeld van Kohl als bruggenbouwer en manager ten goede kwam, waarbij zijn autocratische houding voor lief werd genomen.⁶¹

Een derde punt is de manier waarop Kohl zijn beleid vormgaf. Naast zijn meer

---

⁵⁷ Bösch, *Macht und Machtverlust*, 171.

⁵⁸ Clay Clemens, 'Party management as a leadership resource: Kohl and the CDU/CSU', *German Politics* 7:1 (1998), 91-119, alhier 108-110.

⁵⁹ Schwarz, *Kohl*, 334-335.

⁶⁰ Clemens, 'Party management', 106-107.

⁶¹ Christine Margerum Harlen, 'The leadership Styles of the German Chancellors from Schmidt to Schröder', *Politics & Policy* 30:2 (2002), 347-370, alhier 357-359.

autocratische houding en zijn vaardigheden als bruggenbouwer, was hij er wel van bewust dat hij zich niet te sterk moest laten leiden door ideologie, zoals hij dat tot 1973 had gedaan.⁶² In 1984 voerde hij een wet in waarmee het voor werkgevers gunstig werd om jonge werknemers in dienst te nemen ten koste van oudere werknemers om zo de werkloosheid onder jongeren te verminderen. Deze betrekkelijk rechtse maatregel en wens van de FDP verzachtte hij door het voor werkgevers aantrekkelijker te maken om meer oudere werknemers in dienst te nemen.⁶³ Door op deze manier zijn beleid vorm te geven, wist Kohl veel politici zowel binnen zijn eigen partij, als daarbuiten tevreden te houden en het doet sterk denken aan het typisch-Nederlandse ‘polderen’ waarmee ook het Akkoord van Wassenaar onder Lubbers werd gesloten.

2.3 Van Agt: het land wordt ingezaaid

De keuze voor Dries van Agt, een Nijmeegse, katholieke jurist, die al sinds 1971 minister van Justitie was, om eind 1976 tot lijsttrekker te worden uitgeroepen was allerm minst vanzelfsprekend, maar uiteindelijk logisch gezien de politieke verhoudingen halverwege de jaren 1970. De voornaamste kandidaten voor het lijsttrekkerschap waren Frans Andriessen, fractievoorzitter van de KVP, en Willem Aantjes, fractievoorzitter van de ARP. Beiden vlogen elkaar in de haren, wat de broze samenwerking niet ten goede kwam.⁶⁴ De uit de linkervleugel van de KVP afkomstige Ruud Lubbers werd destijds ook al genoemd door de ARP. Hij had namelijk lof geoogst als minister van Economische zaken in het kabinet-Den Uyl en was populair bij de linkse ARP. Zijn kandidaatschap werd echter door de partijtop van de KVP geblokkeerd, die Lubbers nog niet ervaren genoeg vond en bovendien liever de meer rechtse Andriessen als lijsttrekker zag.⁶⁵ Uiteindelijk kwam het voorstel om Dries van Agt als lijsttrekker te kiezen. Hij lag namelijk goed bij zowel de linkse als de rechtse vleugel van de KVP, alsook de linkse ARP en rechtse CHU, doordat hij de tweede man was in het kabinet-Den Uyl, maar binnen dat kabinet geregeld dwars lag.

Van Agt wist zijn positie als lijsttrekker te cementeren in de periode nadat hij tot lijsttrekker was uitgeroepen. Hij profileerde zich als underdog en outsider en gaf bovendien

---

⁶² Harlen, ‘German Chancellors’, 356.

⁶³ Dit deed hij door het geven van subsidies en belastingvoordelen voor werkgevers als zij oudere werknemers in deeltijd aannamen. Daarnaast kregen de oudere werknemers een kleine uitkering om hun inkomen aan te vullen.

⁶⁴ Adrianus Koster, *De eenzame fietser: Insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt* (Culemborg, 2008), 102.

⁶⁵ Johan van Merriënboer e.a., *Van Agt biografie: tour de force* (Amsterdam, 2008), 238. Koster, *De eenzame fietser*, 102.

aan naar alle christendemocratische kiezers te luisteren, ongeacht religieuze of ideologische scheidslijnen.⁶⁶ Ook het ethisch reveil⁶⁷ dat Van Agt had gepropageerd in het kabinet-Den Uyl was een thema dat veel weerklank vond onder zowel katholieke als protestantse partijprominenten. Om de partij bovendien verder aan zich te binden dwong Van Agt af dat zijn stem als lijsttrekker bepalend zou zijn in aanloop naar de verkiezingen en daarna.⁶⁸ Van Agt was zich duidelijk bewust van de fragiele samenwerking en hoopte dat hij als verbindend figuur het CDA op de kaart kon zetten. Dat hij veel beslissingen ook overliet aan de mensen om hem heen laat daarnaast ook zien dat hij zich bewust was van het probleem als hij teveel macht naar zich toe zou trekken. Deze vaardigheid om verschillende flanken binnen de nieuwe partij met elkaar te verbinden en zichzelf ook te profileren binnen de partij zien we eveneens terug bij Kohl die daar in de periode 1973-1976 ook goed mee omgaat.

De polarisatie tussen Van Agt en Den Uyl in diens kabinet, maar ook de harde oppositie van Hans Wiegel van de VVD gedurende het kabinet-Den Uyl, zorgde voor een - voor Nederlandse begrippen - ongekende verkiezingsstrijd in 1977. Het CDA moest zichzelf te midden van dit alles van een aanspreekbare boodschap en ideologie voorzien en Van Agt was zich hiervan, evenals Kohl dat was in 1973, sterk van bewust. Verschillende rapporten zorgden voor een ideologische achtergrond, door zaken als het subsidiariteitsbeginsel, solidariteit en een sterke samenwerking tussen samenleving en overheid, tot de kern van de christendemocratische ideologie te maken.⁶⁹ Ook 'zijn' ethisch reveil voegde Van Agt nadrukkelijk toe aan deze christendemocratische ideologie.⁷⁰ Gewapend met dit en zijn populariteit vooral buiten de partij wist Van Agt een einde te maken aan jaren van tegenvallende verkiezingsuitslagen voor de confessionele partijen.⁷¹ De weerzin van Van Agt om met Den Uyl opnieuw samen te werken, zorgde ervoor dat het kabinet-Den Uyl II niet tot stand kon komen en Van Agt begon aan zijn eerste kabinet.⁷²

Ondanks de positie van zogenaamde loyalisten onder leiding van Aantjes binnen de jonge CDA-fractie, afkomstig van de ARP en de linkervleugel van de KVP, werd er door

---

⁶⁶ Van Merriënboer, *Van Agt*, 238.

⁶⁷ Het ethische reveil houdt in hoofdlijnen in dat er gestreefd moet worden naar het herstel van de christelijke ethiek in de samenleving. Van Agt uitte dit in 1974 in het kader van de abortuswetgeving.

⁶⁸ Van Merriënboer, *Van Agt*, 239.

⁶⁹ Ibidem, 240.

Jos van Gennip, 'Ontwerpprogram *Niet bij brood alleen*', in: Raymond Gradus e.a. (red.), *Canon van de Christendemocratie* (Den Haag, 2012), 61, alhier 61.

⁷⁰ Van Merriënboer, *Van Agt*, 240.

⁷¹ Koster, *Eenzame fietser*, 125-127.

⁷² Johan van Merriënboer, 'Verkiezingen – PvdA wint met overmacht in 1977, maar verliest de formatie', *Centrum voor Parlementaire Geschiedenis*, <<http://www.ru.nl/cpg/@1085093/verkiezingen-pvda-wint-overmacht-1977-verliest/>> [geraadpleegd op 11-02-2018].

invloed van de VVD toch een meer conservatieve koers gevaren tijdens Van Agt I.⁷³ Van Agt zag in dat de partij nog maar zéér jong was en de alliantie op verschillende plekken kon breken. Om dit contextuele probleem op te lossen, liet hij veel aan zijn ministers over en bestuurdde hij vooral van een afstand. Door de oplopende staatsschuld, de samenwerking met de VVD, en een relatief sterke rechtervleugel van het CDA op partijniveau, kwam de nota Bestek'81 wat hevig verzet oproep binnen zowel de maatschappij, als het CDA. Vooral Aantjes, inmiddels voorzitter van de CDA-fractie in de Tweede Kamer, voerde samen met zijn loyalisten stevig protest. De belangrijkste verdienste van het kabinet-Van Agt I was vooral dat het de drie confessionele partijen meer als één geheel liet optreden naar de buitenwereld. Bovendien schiep het kabinet het klimaat waarmee Lubbers uiteindelijk furore zou maken. Van Agt omschreef dit zelf als volgt: 'We zijn feitelijk de wegbereiders naar Lubbers geweest. We hebben de stoot gegeven tot een verandering van het maatschappelijke klimaat. (...). Toen Lubbers aantrad was het land ingezaaid. In de daaropvolgende jaren verscheen het gewas te velde.'⁷⁴

2.4 Van Agt en Lubbers: het gewas verschijnt te velde

De keuze om Lubbers, de katholieke, Rotterdamse zakenman, in 1978 fractievoorzitter van het CDA te maken, had verschillende gevolgen. Ten eerste kwam de verhouding tussen Van Agt en Lubbers enigszins onder spanning te staan. Van Agt zag de kamer, volgens Lubbers, vooral als 'een conflicterende factor voor de kabinetsplannen' en daarmee Lubbers ook enigszins als een obstakel.⁷⁵ Ten tweede begon Lubbers zich te ontpoppen als een partijleider en hij begon daarmee ook meer zaken naar zijn hand te zetten binnen de fractie. Vooral opmerkelijk is dat hij door zijn populariteit binnen de partij de linkse loyalisten van Aantjes - na diens aftreden - meer bij de rechtsere koers van de partij kon betrekken, zonder hen te vervreemden. Dit laat zien dat de verhouding die Lubbers met zijn volgelingen had anders was dan die Van Agt, aangezien Van Agt hier minder in was geslaagd. Dat Van Agt hiervan meer last ondervond, is ook te verklaren doordat hij zich als regeringsleider moest profileren en niet alleen als partijleider. Ten derde zorgde de houding van Lubbers voor toenemende frustratie bij Van Agt. Lubbers had er namelijk het handje van om, als hij Van Agt niet kon bereiken, de zaken dan maar met de adviseurs van Van Agt te bespreken, die het dan doorgaven aan Van Agt.⁷⁶ Deze

---

⁷³ Remy Luyten, 'Van Agt en Wiegel in *Le Bistroquet*', in: Raymond Gradus e.a. (red.), *Canon van de Christendemocratie* (Den Haag, 2012), 65, alhier 65.

⁷⁴ Luyten, 'Van Agt en Wiegel', 65.

⁷⁵ Koster, *eenzame fietser*, 188.

⁷⁶ Koster, *eenzame fietser*, 177.

tactiek van persoonlijk zaken bespreken met betrokken personen en op basis daarvan een compromis of oplossing vinden, is ook terug te vinden bij Kohl voordat hij kanselier werd die daarmee ook de macht naar zich toe kon trekken en behouden.

Voor Van Agt was zijn tweede en derde kabinet de meest zware periode uit zijn politieke loopbaan en de reden dat hij de politiek uiteindelijk ook vaarwel zei. Allereerst waren de verhouding tussen Den Uyl en Van Agt van een dermate slecht niveau dat het er in vergaderingen te hard aan toe ging.⁷⁷ Daarnaast voelde Van Agt zich ook enigszins verraden door verschillende partijprominenten, aangezien deze, in aanloop naar de verkiezingen van 1981, hun stem hadden uitgebracht op Lubbers als lijsttrekker, terwijl deze niet eens in de strijd was voor het lijsttrekkerschap.⁷⁸ Dit laat zien dat de verhouding met Van Agt en zijn volgelingen minder goed was geworden, maar toont ook het onvermogen van Van Agt om binnen deze veranderende context dit probleem op te lossen en de loyalisten aan zich te binden. Kort na de verkiezingen van 1982 zag hij af van het minister-presidentschap en kon Lubbers naar voren treden.

Lubbers' manier van leiderschap was beduidend anders dan die van Van Agt, wat duidelijk werd nadat Van Agt zich terugtrok. Lubbers had de steun van de linkse loyalisten, maar lag ook goed bij de rechtervleugel van de partij door zijn optreden in het kabinet-Den Uyl. Dat Lubbers toch in zee ging met de VVD kwam enerzijds door de verkiezingsuitslag, maar ook doordat Lubbers door Van Agt II het idee had dat met de PvdA niet goed samen te werken was.⁷⁹ Lubbers bepaalde in zijn eerste kabinet het raamwerk van het beleid en zijn ambtenaren en ministers moesten dat vervolgens uitwerken. Hij bemoeide zich, in tegenstelling tot Van Agt, met veel zaken en bewindspersonen, wat hem niet altijd in dank werd afgenomen.⁸⁰ Toch blijft hij stevig in het zadel doordat hij ook, evenals Kohl, personen op belangrijke posities te vriend houdt. Dit toont de houding die hij aannam met betrekking tot zijn volgelingen, maar ook de manier waarop hij problemen oploste. Het Akkoord van Wassenaar wat in de begindagen van Lubbers I werd gesloten, werd gezien als een typisch voorbeeld van CDA-politiek en het zogenaamde polderen.⁸¹ Dat dit akkoord enerzijds afgedwongen kon worden is voor een belangrijk deel aan de manier van politiek bedrijven van Lubbers te danken, maar anderzijds was het ook betrekkelijk rechts van aard. Dat dit weinig moeilijkheden binnen het CDA

Ibidem, 188-189.

⁷⁷ Van Merriënboer, *Van Agt*, 430-431.

⁷⁸ Ibidem, 450-451.

Bootsma, *Coalitievorming*, 344.

⁷⁹ Van Merriënboer, *Van Agt*, 455.

⁸⁰ Bert Steinmetz, *Ruud Lubbers: peetvader van het poldermodel* (Amsterdam, 2000), 93.

⁸¹ Steinmetz, *Ruud Lubbers*, 101.

opleverde, laat zien dat het rechtse gedachtegoed goed was genesteld in het CDA, maar nog belangrijker dat Lubbers dit aan de partij kon verkopen, wat zijn sterke positie onderstreepte.

De verkiezingen van 1986 zorgden enerzijds voor een breuk, maar ook voor een continuering van de voorgaande periode. De centrumrechtse lijn van het kabinet-Lubbers I kon worden voortgezet in het kabinet-Lubbers II. Lubbers had zich in zijn eerste kabinet ten volle bewezen en werd daardoor dus wederom als lijsttrekker aangewezen. Zijn populariteit was hoog, ondanks de strenge bezuinigingen, omdat de Nederlandse economie, voor het eerst sinds de oliecrises uit de jaren 1970, weer structureel was gegroeid. Lubbers werd, mede door zijn eigen CDA, gezien als de belangrijkste veroorzaker daarvan.⁸² Door de verkiezingsuitslag kwamen de verhoudingen tussen CDA en VVD wel anders te liggen dan in het eerste kabinet Lubbers. De VVD had namelijk negen zetels verloren, terwijl het CDA er negen had gewonnen. Dat het CDA deze zetelwinst vooral uit winst in VVD-gebieden, zoals de Randstad had gekregen, mag hierbij tekenend zijn voor de rechtserse koers van de christendemocraten.⁸³ Het CDA was in deze periode oppermachtig en de oppositie kon, ondanks een relatief grote PvdA, (die nota bene op 1977 na het grootste aantal Kamerzetels ooit voor de partij haalde) slechts toekijken hoe Lubbers zijn karwei af zou maken, zoals beloofd op de verkiezingsposters van 1986.

2.5 Terug naar het centrum van de macht: parallellen

Het eerste kenmerkend beijkend, het karakter van de drie leiders en hun achtergrond, laat duidelijk overeenkomsten zien. Alle drie de leiders komen uit de linkervleugel van de partij en zijn katholiek. Alle drie bewegen ze gedurende hun loopbaan naar rechts, wat enerzijds voortkomt uit de sterke rechtervleugel van de beide partijen, maar vooral ook door hun samenwerking met de liberalen en hun afkeer voor samenwerking met de socialisten. De katholieke achtergrond van de leiders speelt vooral bij Van Agt een grote rol, bij het ethisch reveil. Kohl en Lubbers geven minder blijk van hun katholieke achtergrond.

In de omgang met de volgelingen, het tweede kenmerk zijn ook overeenkomsten te zien. Van Agt profileert zich als outsider en bestuurt vooral vanaf een afstand, terwijl Lubbers en Kohl meer zaken naar hun hand willen zetten en zich actief bemoeien met hun ministers. Alle drie zijn ze bezig met de linker- en rechtervleugel en proberen ze vooral de linkervleugel niet voor het hoofd te stoten. Daarnaast trekken alle drie de leiders wel nadrukkelijk de macht naar

---

⁸² Arendo Joustra, Erik van Venetië, *Ruud Lubbers: manager in de politiek* (Baarn, 1991), 179-180.

⁸³ Kroeger, *De Rogge*, 138-139.

zich toe als zij eenmaal aan het hoofd van de partij staan. Kohl is heel nadrukkelijk bezig met vriendschappelijke banden te onderhouden met betrokkenen, iets wat Lubbers in mindere mate ook doet. Van Agt is minder bezig met het onderhouden van vriendschappen, maar laat wel nadrukkelijk van zich horen doordat zijn stem de beslissende stem is binnen het CDA vanaf de verkiezingen van 1977. Wel maakt Van Agt weinig gebruik van dit verworven recht. Dit getuigt van politiek instinct, omdat Van Agt anders de broze samenwerking in zijn partij schaadt. In dit laatste is de gelijkenis met Kohl te zien, die pas hard optreedt als de CSU zich bijna afscheidt.

De drie leiders zijn zich allemaal ook sterk bewust van de organisatorische en sociale context van hun partij. Zoals gezegd proberen ze de linker- en rechtervleugel van hun partij bij elkaar te brengen. Zij maken hierbij voornamelijk gebruik van een verbindende ideologie, waarbij Van Agt en Kohl vooral terugverwijzen naar “oudere” christendemocratische waarden (respectievelijk het ethisch reveil en de politiek onder Adenauer). De leiders sturen daarbij ook vooral aan op een samenwerking met rechts, vaak uit weerzin om samen te werken met de socialisten.⁸⁴ Van Agt moest zich daarnaast als regerings- en partijleider profileren, hetgeen hem minder goed afging waardoor hij als minder daadkrachtig kan worden gezien. Daarbij had Van Agt ook meer last van de politieke context. Zijn gebrek aan een grotere meerderheid in de kamer zorgde voor minder daadkracht dan Lubbers en Kohl die op grotere meerderheden konden steunen.

Het vierde en vijfde kenmerk, de problemen en oplossingen en de technieken voor steun, laten wederom de overeenkomst tussen de leiders zien. De vleugelstrijd proberen ze te bedwingen door vooral terug te vallen op het ideologisch kader van de christendemocratie, wat wel vooral door Van Agt en Kohl (in het begin van zijn partijleiderschap) wordt gedaan. Lubbers weet zijn populariteit binnen de partij gemakkelijker te gebruiken om de vleugels te bekoren en heeft daar zodoende minder last van. Het polderen van Lubbers en Kohl, alsook zich positioneren als aanreiker van het compromis staan tegenover de houding die Van Agt aanneemt. Van Agt gebruikt zijn positie meer om het CDA vorm te geven en een beslissende stem te houden. Daarbij plaatst hij zich bewust wat meer op afstand, terwijl Kohl en Lubbers zich meer bemoeien met de dagelijkse gang van zaken binnen hun partij en kabinet(ten).⁸⁵ Tot slot is ook te zien dat Van Agt zich direct na zijn aantreden moet profileren als regeringsleider,

---

⁸⁴ Lubbers werkt uiteindelijk wel redelijk succesvol samen met de PvdA in zijn derde kabinet. De reden hiervoor zal in het derde hoofdstuk worden behandeld.

⁸⁵ Kohl gaat dit doen zodra hij kanselier is, als partijleider treedt hij over het algemeen voorzichtiger op.

terwijl Lubbers en Kohl zich eerst kunnen profileren als partijleider en daarna als regeringsleider. Zodoende hebben zij waarschijnlijk ook meer aanzien binnen de gehele partij.

Hoofdstuk 3: Hoogmoed komt voor de val

Dit hoofdstuk gaat in op de periode waarin de CDU (1987 – 1998) en het CDA (1986 – 1994) terugvielen vanuit het centrum van de macht naar een plek in de oppositie. Wederom wordt er begonnen met Kohl en de CDU en daarna Lubbers en het CDA om te eindigen met een overzicht van de parallellen aan de hand van de vijf kenmerken.

3.1 Kohl: problemen op weg naar de hereniging

Ondanks de tegenvallende verkiezingsuitslag van 1987, wist Kohl zijn samenwerking met de FDP te handhaven. Gedurende de campagne stuurde Kohl nadrukkelijk aan op een nieuw kabinet de FDP en zich nadrukkelijk af te zetten tegenover de SPD.⁸⁶ Dit was succesvol en Kohl stond lange tijd goed in de peilingen wat zijn positie versterkte als kanselier en partijleider versterkte.⁸⁷ De positie van Kohl werd wel geschaad doordat hij in een interview de Sovjet-Unieleider Gorbatsjov vergeleek met nationaalsocialist Goebbels en dat vervolgens ontkende. De CDU dook omlaag in de peilingen en Kohl moest publiekelijk afstand doen van zijn uitspraken.⁸⁸ Deze gebeurtenissen tonen twee zaken. Ten eerste was Kohl verantwoordelijk voor de partij en laat dit zien dat zijn handelingen ongeacht de context van grote invloed waren. Ten tweede laat dit ook zien hoe sterk Kohl in het zadel zat. Zelfs een niet negatieve opmerking over het nazisme, wat in Duitsland zéér problematisch is, kostte Kohl niet de kop. Desondanks zou zijn reputatie pas weer herstellen na de val van de muur.

Kohl was er grotendeels in geslaagd de CDU te hervormen, maar de linkervleugel was nog niet bezworen.⁸⁹ Door de verkiezingswinst van de FDP was de verhouding tussen CDU en FDP veranderd, wat mogelijk tot gevolg had dat het beleid van de burgerlijke coalitie nog rechtser zou worden. Vanuit deze angst voor nog eens vier jaar rechts(er) beleid, begonnen verschillende deelstaatafdelingen zich te roeren en Kohl moest alle zeilen bijzetten om het regeerakkoord te verkopen aan de partij. Om het akkoord te verkopen dreigde hij dat hij zich niet verkiesbaar zou stellen als bondskanselier kandidaat.⁹⁰ Interessant hieraan, naast dat het een duidelijke techniek is om steun te verkrijgen, is dat vooral het gebrek aan een andere kandidaat en het mogelijke verlies van Kohl de meeste oppositie onderuit haalde.⁹¹ Ook is

---

⁸⁶ Bootsma, *Coalitievorming*, 160.

⁸⁷ Schwarz, *Kohl*, 382.

⁸⁸ Ibidem, 383

⁸⁹ Bösch, *Macht und Machtverlust*, 195.

⁹⁰ Bootsma, *Coalitievorming*, 161-162.

⁹¹ Schwarz, *Kohl*, 384.

hieruit op te maken dat Kohl zijn positie als regeringsleider gebruikte om zichzelf staande te houden als partijleider.

De formatie en de loop van zijn derde kabinet vielen Kohl relatief zwaar en hij moest beduidend meer moeite doen om de coalitie bij elkaar te houden. Tijdens de verkiezing tot bondskanselier haalde Kohl maar 253 stemmen, slechts vier meer dan de benodigde 249, en stemden vijftien coalitiegenoten tegen hem.⁹² Ook de verkiezing voor de (mogelijk nieuwe) partijvoorzitter in 1989 wist Kohl niet met overweldigend succes te winnen, aangezien hij 127 van de bijna 700 stemmen tegen had. Eén van deze tegenstemmers was de linkse Heiner Geißler, de secretaris-generaal van de CDU. De aanhang van Geißler bestond uit een aantal partijprominenten, maar zij wisten de CDU niet in zijn geheel zich te krijgen. Kohl was te populair bij een aantal verschillende deelstaatafdelingen en hij wist daardoor al vrij snel van de coupe-poging.⁹³ Door zich te verzekeren van de loyaliteit van verschillende deelstaatafdelingen, kon hij hard optreden tegen Geißler en deze afserveren. Kohl plaatste vervolgens de aan hem loyale Volkert Rühle in de functie van Geißler.

Deze verschillende aantastingen van zijn positie, zorgden ervoor dat Kohl zijn vorm van regeringsleiderschap op bepaalde terreinen anders vorm ging geven, waardoor er een tweedeling hierin ontstaat. Hij ging zich minder bemoeien met verschillende ministers en zou een conflict eerst op zijn beloop laten en met de betrokken personen in gesprek gaan.⁹⁴ Pas als een probleem escaleerde greep hij in en wist hij door middel van een compromis de betrokken partijen tot bedaren te brengen.⁹⁵ Tegelijkertijd propageerde Kohl een hernieuwde vorm van Ost-politik. In 1988 had Kohl Erich Honecker uitgenodigd en dit bezoek op persoonlijke titel vormgegeven. Hij zocht in navolging daarvan meer toenadering tot de DDR op het Europese toneel.⁹⁶ Dat Kohl dit zonder veel overleg kon doen, is te verklaren door zijn succes met betrekking tot de Europese Gemeenschap.⁹⁷ Enerzijds werd hij dus meer autocratisch in zijn houding met betrekking tot dit soort buitenlandprojecten, maar anderzijds bindt hij vooral als partijleider in gedurende zijn derde kabinet.

De hereniging van Duitsland was voor Kohl vooral een manier om zijn aangetaste positie te versterken. Iedereen, inclusief Kohl, was verbaasd toen op 9 november 1989 Günther Schabowski, een partijprominent van de communistische DDR-partij, de weg

---

⁹² Bootsma, *Coalitievorming*, 164.

⁹³ Schwarz, *Kohl*, 523-524.

⁹⁴ Huneeus, 'Kohl's leadership', 459.

⁹⁵ Schwarz, *Kohl*, 536-537.

⁹⁶ *Ibidem*, 517-518.

⁹⁷ *Ibidem*, 518-519.

vrijmaakte voor de hereniging. Kohl reageerde terughoudend, maar zag wel in dat er voortvarend gehandeld moest worden.⁹⁸ Dit deed hij door twee overwinningen te boeken. Ten eerste wist hij de geallieerden die Duitsland 44 jaar geleden hadden verdeeld, te overtuigen van de hereniging van Duitsland, door gebruik te maken van zijn goede contacten.⁹⁹ Zijn tweede overwinning boekte Kohl in de binnenlandse politiek, waar hij wederom problemen ondervond met de linkervleugel van zijn eigen partij. Deze wilde namelijk liever de SPD volgen, die meer terughoudend was over een mogelijke hereniging vanwege de economische achterstand van de DDR.¹⁰⁰ Kohl, die garandeerde dat de hereniging zou lukken, want anders zou hij aftreden, wist de CDU daarmee op een soortgelijke manier als tijdens de vorming van zijn derde kabinet te verenigen. Kohl was zich, als ‘Kanzler der Einheit’, zoals hij tijdens verkiezingen werd genoemd, verzekerd van de steun van zijn partij en daar zou hij gebruik van maken. De CDU behaalde 319 van de 662 zetels en samen met de FDP die 79 zetels haalde was de meerderheid voor de burgerlijke coalitie van Kohl nog nooit zo groot geweest.

3.2 Kohl: de reus verliest zijn glans

De vreugde van de klinkende overwinning was echter van relatief korte duur voor Kohl en de CDU. De coalitiebesprekingen verliepen vlotter dan in 1987, maar de FDP eigende zich een nog sterkere machtspositie toe, doordat zij wist dat Kohl alleen met hen wilde regeren. Een belangrijke fout die Kohl maakte was het meegaan in de wens van de FDP om in de oude DDR-gebieden niet over te gaan tot een belastingverhoging. Kohl had tevens tijdens de campagne een te rooskleurig beeld geschetst van de enorme hoeveelheden kapitaal die nodig waren om de voormalige DDR economisch te moderniseren, wat hem op felle kritiek kwam te staan vanuit vooral de SPD.¹⁰¹

Gedurende zijn vierde kabinet begon duidelijk te worden dat Kohl zich minder goed staande wist te houden ten opzichte van zowel zijn eigen partij als de oppositie van de SPD. Deze begon zichzelf namelijk sterker te profileren als progressief, links alternatief voor Kohls conservatieve, rechtser koers. De boodschap van de SPD kon gedurende jaren 1990 ook op steeds meer steun rekenen vanuit de voormalige DDR.¹⁰² Hun gezamenlijke, sociale boodschap werd er één waar veel voormalige Oost-Duitsers behoefte aan hadden, aangezien zij niet gewend waren aan het hardere rechtse beleid dat door Kohl en zijn kabinet werd

---

⁹⁸ Bootsma, *Coalitievorming*, 165.

⁹⁹ Schwarz, *Kohl*, 567-568.

¹⁰⁰ Bösch, *Macht und Machtverlust*, 54-55.

¹⁰¹ Schwarz, *Kohl*, 584-585.

¹⁰² Bösch, *Macht und Machtverlust*, 267-268.

gevoerd.¹⁰³ Kohl kon zich daarnaast minder makkelijk afzetten tegen de SPD. Hij kon niet anders dan het beleid verdedigen, anders zou hij de steun van de FDP en de sterke rechtervleugel van zijn eigen CDU mogelijk verliezen.¹⁰⁴ De precaire positie van Kohl werd nog eens onderstreept door het punt dat hij het “gevaar” van de SPD minder makkelijk kon benadrukken. Waar hij voor de hereniging makkelijk kon verwijzen naar de DDR en het gevaar van de het communisme en daarmee ook socialisme, zou dat nu potentiële kiezers, die hem mede aan de monsterzege van 1990 hadden gelopen, van zich vervreemden.¹⁰⁵

Een ander belangrijk beperking van Kohl kwam vanuit de coalitie en zijn eigen CDU. Het kabinet-Kohl IV had één van de grootste coalitieakkoorden ooit en dit beperkte de bewegingsvrijheid van Kohl ten zeerste, maar zorgde er ook voor dat hij minder makkelijk de rol van aanreiker van het compromis kon vervullen. Waar het kabinet-Kohl III een aantal zaken bewust vaag had gelaten, zoals het buitenlandbeleid waarmee Kohl zijn vorm van Ost-politik kon invullen, was dat nu omgedraaid en werd een groot deel van het beleid voor de komende vier jaar vastgelegd. Dit werd vooral afgedwongen door de FDP, die zich door de grote winst van 1990, extra gesteund voelde.¹⁰⁶ De logheid van het kabinet-Kohl IV is iets wat de behendige Kohl zeker niet goed uit kwam. Daarmee samenhangend was ook de onrust binnen de CDU slechts tijdelijk bezworen door de winst van 1990. Kohl bleef weliswaar in het zadel zitten, maar de rechtsere koers die werd afgedwongen door de FDP, werd hem niet in dank afgenomen door de linkervleugel. Door zijn goede contacten binnen de partij en het gebrek aan een opvolger kon hij echter blijven zitten.¹⁰⁷

Kohl had zichzelf in een hoek gedreven en kon daar minder makkelijk uit komen dan eerder, iets wat duidelijk naar voren kwam tijdens verkiezingen van 1994. Bij deze verkiezingen gingen zowel de CDU/CSU als de FDP met dezelfde boodschap de verkiezingen in als bij de twee verkiezingen daarvoor: Kohl staat voor traditioneel beleid dat zekerheid biedt, maar hiermee verloor de coalitie 57 zetels. Dit was het grootste verlies sinds het aantreden van de coalitie in 1982 en de campagne was dit keer dan ook beduidend rommeliger dan eerder waarbij Kohl rare sprongen maakte om in het zadel te blijven. Op 3 oktober, slechts 13 dagen voor de verkiezingen, hield hij een toespraak waarin hij aangaf dat dit de laatste keer zou worden dat hij zou aantreden als bondskanselier.¹⁰⁸ Mogelijk deed hij dit om

---

¹⁰³ Franz Walter, ‘De SPD en haar problemen op de weg naar de macht’, *Socialisme en democratie* 10 (1997), 411-418, alhier 414.

¹⁰⁴ Schwarz, *Kohl*, 626-627.

¹⁰⁵ Ibidem, 627-628.

¹⁰⁶ Bootsma, *Coalitievorming*, 171-172.

¹⁰⁷ Schwarz, *Kohl*, 626-627.

¹⁰⁸ Bootsma, *Coalitievorming*, 176.

het probleem van zijn wankelende positie op te lossen, iets wat bij de vorming van zijn derde kabinet nog had gewerkt. Deze toespraak had echter het tegenovergestelde effect, omdat de gehele campagne van zowel de CDU als de FDP draaide om de standvastigheid en de lange bestuurlijke ervaring van Kohl.¹⁰⁹ Na deze toespraak zakte de CDU dan ook sterk in de peilingen, maar snel handelen van Kohl die een nuancering op deze toespraak bracht. Kohl gaf aan nooit een kabinet met de SPD te leiden en dat de Duitsers daarom ook voorkeursstemmen¹¹⁰ op de FDP moesten uitbrengen. Dit zorgde ervoor dat de uiteindelijke schade voor de coalitie en specifiek de CDU beperkt bleef, wat aantoont dat Kohl, in de ogen van de kiezers, nagenoeg de vereenzelviging was van de partij.¹¹¹ Het optreden van Kohl kon de partij maken of breken en een soortgelijk proces was, in 1994, ook te zien bij Lubbers en zijn opvolger binnen het CDA. Het optreden van de leider werd als leidend gezien door veel kiezers, getuige de invloed van deze leiders op peilingen en verkiezingsuitslagen. Uiteindelijk zou dit echter ook de, al dan niet voorlopige, genadeslag van de partijen blijken.

Het kabinet-Kohl V was toch enigszins een terugkeer naar de succesformule. Het verlies van de FDP zorgde ervoor dat de verhoudingen weer meer in het voordeel van de CDU waren gekomen en het strenge rechtse beleid van het kabinet-Kohl IV werd weer afgezwakt, wat de linkervleugel van de CDU bekoorde. Het coalitieakkoord werd nagenoeg gehalveerd doordat er uit werd gegaan van richtlijnen en minder van concrete doelstellingen. Kohl, die wellicht toch op 3 oktober van dat jaar gemeend had dat dit zijn laatste kabinet zou worden, ging zich haast nog autocratischer opstellen.¹¹² De reden hiervoor is niet heel duidelijk, maar vermoedelijk zag Kohl zijn kans toen de FDP weer kleiner werd om weer wat van zijn oude glans te heroveren en was zijn autocratische houding daar een onbedoeld gevolg van. Dat er sprake was van een andere verhouding met zijn volgelingen blijkt uit het volgende citaat van Klaus Kinkel, de FDP-minister van buitenlandse zaken: ‘Het kabinet [Kohl V] heeft bij Kohl nooit een grote rol gespeeld. We bespraken alles in het wekelijkse coalitiegesprek. Daarin kwam op tafel wat er in het kabinet speelde. Zonder notulen, vergeet het maar: de chef zat er immers bij. Het kabinet zegende vooral af’.¹¹³ De coalitiepartijen konden weinig inbrengen tegenover de sterke Kohl die, vanuit de gewoonte van de macht, zich centraal opstelde. De economische problemen in de voormalige DDR werden echter met weinig

---

¹⁰⁹ Schwarz, *Kohl*, 757-758.

¹¹⁰ Door het kiesstelsel in Duitsland, met ‘Erststimme’ en ‘Zweitstimme’, kan een Duitser in feite twee keer stemmen en daarmee ook een soort voorkeur uitspreken voor bepaalde samenwerkingsverbanden.

¹¹¹ Schwarz, *Kohl*, 757-758.

¹¹² *Ibidem*, 760-761.

¹¹³ Bootsma, *Coalitievorming*, 179.

slagkracht tegengehouden en de coalitiepartijen leden onder de steeds hardere oppositie die de SPD en de Groenen gingen voeren.¹¹⁴

De moeizame relatie van Kohl met zijn eigen kabinet en het onvermogen van Kohl om een goed antwoord te formuleren op de sterke oppositie van de SPD en de Groenen, zorgden ervoor dat in 1998 de partij verloor. De SPD had zich na jaren oppositie weten te herpakken en kwam met Gerhard Schröder, die zichzelf profileerde als een hervormingsgezind politicus. Opvallend is dat Schröder een grote coalitie met de CDU niet uitsloot. De uitsluiting van een grote coalitie kwam vanuit Kohl die wederom alleen sprak van een burgerlijke coalitie met de FDP.¹¹⁵ Kohl was namelijk weer de kanselierskandidaat, ook al had hij eerder aangegeven dat zijn vijfde kabinet het laatste zou zijn.¹¹⁶ Het vasthouden aan de macht werd hem, vooral door zijn uiteindelijke opvolger Schäuble, niet in dank afgenomen en de kloof tussen de twee heren groeide.¹¹⁷ Hier is dan ook hetzelfde probleem te zien als bij Lubbers en het CDA in 1994. De zittende macht wil zijn positie niet afstaan en dit zorgt, tezamen met het onvermogen van de zittende voorzitter, Kohl dan wel Lubbers, dat de partij zich niet sterk genoeg kan profileren. Op 27 september 1998 was het dan gedaan. De CDU verloor 46 zetels en behaalde daarmee procentueel gezien het slechtste resultaat ooit sinds de oprichting van de Bondsrepubliek. De partijtop van de CDU zag in dat het tijd was voor Kohl om het stokje door te geven. Schäuble werd niet veel later verkozen tot voorzitter van de partij, waarna het tijdperk Kohl voorbij was.

3.3 Lubbers: het karwei afmaken?

Door de uitstekende verkiezingsuitslag van 1986 werd het kabinet-Lubbers II snel gevormd en Lubbers begon zich ook in andere terreinen te verdiepen. Na Lubbers I en het nadruk van dat kabinet op het sociaal-economische gebied, stuurde Lubbers aan op voortgang op het moreel-ethisch gebied.¹¹⁸ Hij was van mening dat vooral abortus al te lang een maatschappelijk probleem was. Dit speelde immers al sinds het aantreden van Van Agt, die daar geen knopen over wilde doorhakken omdat zijn kabinet maar een kleine meerderheid had.¹¹⁹ Lubbers wilde in zijn tweede kabinet de knoop graag doorgehakt hebben wat toont dat

---

¹¹⁴ Bösch, *macht und machterlust*, 268.

¹¹⁵ Schwarz, *Kohl*, 846-847.

¹¹⁶ Clemens, 'Party Management', 115-116.

¹¹⁷ Schwarz, *Kohl*, 850.

Bootsma, *Coalitievorming*, 184-185.

¹¹⁸ Steinmetz, *Ruud Lubbers*, 102.

¹¹⁹ *Ibidem*, 105.

Lubbers zich meer als regeringsleider dan als partijleider profileert, aangezien dit niet meteen in het belang van het CDA was. Coalitiepartner VVD onder Nijpels wilde ook progressie met betrekking tot een ander ethisch dilemma, namelijk de euthanasiewetgeving. Dat was voor Lubbers echter een brug te ver en hij verzette zich hier hevig tegen.¹²⁰ Het debat hierover, wat zowel binnen de kamer, het CDA als het kabinet werd gevoerd zorgde ervoor dat de samenwerking tussen het CDA en de VVD verslechterde. Dit gebeurde vooral toen Lubbers dreigde het kabinet op te blazen als de VVD-fractie voor een initiatiefwetsvoorstel van D'66 zou stemmen.¹²¹ Hierdoor zou euthanasie niet meer strafbaar zijn, hetgeen voor Lubbers onacceptabel en bovendien onverkoopbaar was richting een deel van het CDA. Nijpels bond in, onder druk van het dreigement van Lubbers, maar de verhoudingen waren door het harde optreden van Lubbers verslechterd.

Het CDA ontwikkelde zich intern ook en de positie, het aanzien en de macht van Lubbers binnen de partij groeide sterk. De vernieuwde machtspositie van de partij werd vooral gezien als gevolg van het no-nonsensebeleid van Lubbers, getuige de verkiezingsleus: “Laat Lubbers zijn karwei afmaken”. Het succes van Lubbers en zijn beleid werd door de rechtervleugel van de partij aangegrepen om het CDA meer naar rechts te trekken. De linkervleugel was hiervan minder gecharmeerd. Lubbers wist de linkervleugel echter ook te bekoren. Allereerst werden door de verkiezingswinst en andere verhoudingen in het kabinet-Lubbers II de scherpe kanten van de bezuinigingen verzacht.¹²² Daarnaast weigerde CDA-minister van Onderwijs Wim Deetman om een nieuw stelsel van studiefinanciering in te voeren. Dat een nieuw stelsel een nadrukkelijke wens was van de VVD, was voor Lubbers geen reden om Deetman niet te steunen. De interne discussie tussen de linker- en rechtervleugel van de partij zorgde er voor dat Lubbers zijn rechtse lijn moest bijstellen.¹²³

De problemen tussen de coalitiepartners bereikten een hoogtepunt ten tijde van het Nationaal Milieuplan. Milieu was een belangrijk thema binnen Lubbers II, maar het plan van minister Nijppels kostte veel geld en vanuit de CDA-ministers kwam het voorstel om het reiskostenforfait af te toppen en de brandstofaccijnzen te vergroten. Lubbers die na zeven jaar zijn ministerteam goed kende, maar ook al drie jaar met een tegenwerkende VVD-fractie had gewerkt wist dat dit gevoelig zou liggen en kwam met het voorstel om deze maatregel stapsgewijs door te voeren.¹²⁴ De VVD-ministers stemden hiermee in, waarna het besluit naar

---

¹²⁰ Ibidem, 112.

¹²¹ Ibidem, 113.

¹²² Bootsma, *Coalitievorming*, 360.

¹²³ Joustra, *Ruud Lubbers*, 238-239.

¹²⁴ Joustra, *Ruud Lubbers*, 265-266.

de fracties ging. De CDA-fractie stemde in, maar de VVD-fractie bleek inderdaad het probleem te zijn. Het daaropvolgende debat in de Tweede Kamer, werd al snel gedomineerd door een motie van de VVD, waarin zij eisten dat het kabinet op haar besluit terug zou komen. Lubbers, gesteund door zijn gehele ministerraad, ging hard het debat in. Dit zou de val van het kabinet tot gevolg hebben.

Voor het CDA en Lubbers was de PvdA echter opgekomen als mogelijke coalitiepartner. De PvdA was met het aantreden van Wim Kok en het wegvallen van Den Uyl mogelijk toch weer tot een evenwichtige centrumlinkse coalitie te verleiden.¹²⁵ Dat wil echter niet zeggen dat Lubbers op een samenwerking met de PvdA aanstuurde gedurende zijn tweede kabinet. Volgens zowel CDA- als VVD-ministers werden de ministerraden van het kabinet-Lubbers II feller dan voorheen. Echter door de haast identieke voorzetting van het kabinet-Lubbers I heerste er wel sterk een teamgevoel onder de ministers.¹²⁶ Lubbers wilde dit graag behouden en veranderde ook weinig aan zijn vorm van regeringsleiderschap.¹²⁷ De liefde tussen het CDA en de VVD was echter over na Lubbers II en door de verkiezingen van 1989 kon Lubbers niet veel anders dan toenadering tot de PvdA zoeken.

3.4 Lubbers: het einde van de no-nonsense politiek

Lubbers wist het zetelaantal van het CDA te handhaven in 1989 en begon dus hoopvol aan de formatie. Oud-coalitiepartner VVD verloor vijf zetels en kwam daarmee op 22, maar deze speelde voor Lubbers geen rol van betekenis meer. Dat zijn CDA zich had weten te handhaven ten gunste van de VVD, was voor Lubbers een bevestiging dat het rechtse beleid van Lubbers I definitief moest worden bijgesteld. De PvdA kwam daarbij met haar 49 zetels in beeld, doordat er weinig andere reële mogelijkheden waren tot het vormen van een meerderheidsregering, door het wegvallen van de combinatie CDA-VVD.¹²⁸ Jan de Koning, die wederom informateur werd, zag daarmee nog maar twee reële centrumlinkse mogelijkheden, CDA-PvdA of CDA-PvdA-D'66. Lubbers zag echter weinig in de toevoeging van D'66 en wist zijn partij ook te overtuigen om hiervan af te zien.¹²⁹ Lubbers redeneerde vanuit het idee dat een mogelijke coalitie met CDA en PvdA al moeizaam genoeg tot stand zou komen.¹³⁰

---

¹²⁵ Steinmetz, *Ruud Lubbers*, 115.

¹²⁶ Joustra, *Ruud Lubbers*, 267-268.

¹²⁷ Steinmetz, *Ruud Lubbers*, 114-115.

¹²⁸ Bootsma, *Coalitievorming*, 364.

¹²⁹ *Ibidem*, 365.

¹³⁰ Steinmetz, *Ruud Lubbers*, 177.

Lubbers verwachtte dat vanuit zijn eigen partij de problemen bij de formatie beperkt zouden blijven. Hij was zich ervan bewust dat hij een sterke positie had, doordat hij het aantal zetels gelijk had weten te houden, maar daarnaast wist hij ook dat het CDA een andere koers zou gaan varen als het in een kabinet met de PvdA zou belanden. Door de populariteit van Lubbers binnen het CDA kon hij de partij met weinig moeite verleiden, mede ook doordat samenwerking met de PvdA, de linkervleugel van het CDA tevreden stelde.¹³¹ De rechtervleugel van de partij was sceptisch, maar vertrouwde op Lubbers, wat zijn goede verhouding met zijn volgelingen onderstreept.

Het kabinet-Lubbers III was een feit, maar de samenwerking zou problematisch blijken. De verhouding tussen CDA en PvdA is nooit zo goed geworden als die tussen CDA en VVD en dit kwam in belangrijke mate door de ideologische verschillen van de partijen, die ook bij Lubbers III een rol speelde. Het regeerakkoord is daardoor een tussenoplossing en kenmerkend voor de manier van compromis waar Lubbers zich altijd mee had bewezen.¹³² Enkele progressieve aanpassingen, zoals de sociale hernieuwing, kwamen al snel in de problemen. Er waren minder inkomsten dan gedacht, waardoor er opnieuw bezuinigd moest worden volgens het CDA. De bezuinigingen werden echter niet breed gedragen binnen de PvdA waardoor veel plannen het benodigde geld misten en ze in de ijskast verdwenen.¹³³ Dit laatste was vooral door Lubbers veroorzaakt, die een interne discussie binnen het CDA voorzag, als hij besloot het overheidstekort te laten oplopen, om zo het benodigde geld bij elkaar te krijgen.¹³⁴ Lubbers ontwierp nieuwe bezuinigingen en verdedigde de noodzaak daarvan door aan te kaarten dat het vooral ook tijdelijke bezuinigingen zouden zijn en dat er uiteindelijk meer geld uitgegeven zou gaan worden als de economie weer aantrok. Kok ging schoorvoetend akkoord.¹³⁵

Daarop aansluitend zag Lubbers zich ook steeds meer geconfronteerd met rivaliteit vanuit zowel de coalitiepartner als zijn eigen partij. Dat Kok zich wilde bewijzen als goed staatsman en kundig bestuurder is ongelukkig gebleken voor Lubbers.¹³⁶ Waar Lubbers zich, evenals Kohl, profileerde als manager en aanreiker van het compromis, had hij daar in zijn laatste kabinet meer moeite mee. Lubbers moest het vooral afleggen tegenover Kok, die zich

---

¹³¹ Joustra, *Ruud Lubbers*, 196-197.

¹³² Bootsma, *Coalitievorming*, 366-367.

¹³³ Parlement en Politiek, 'Kabinet Lubbers III (1989-1994)', <https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw3/kabinet_lubbers_iii_1989_1994> [geraadpleegd op 03-03-2018].

¹³⁴ Steinmetz, *Ruud Lubbers*, 178.

¹³⁵ *Ibidem*, 178-179.

¹³⁶ *Ibidem*, 180.

naarmate het kabinet voortduurde, steeds meer opwierp als een even kundig bestuurder als Lubbers.¹³⁷ Daarnaast had Lubbers aangekondigd dat zijn derde ook zijn laatste kabinet zou zijn en Elco Brinkman werd - mede door Lubbers - naar voren geschoven als zijn opvolger. Brinkman, die optrad als fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, stuurde aan op strengere bezuinigingen.¹³⁸ Dit zorgde ervoor dat hij populair werd binnen de rechtervleugel van de partij en begon daarna ook de beide vleugels meer tegen elkaar uit te spelen om zo Lubbers onderuit te halen. De verhouding tussen Lubbers en Brinkman verslechterde daardoor ook sterk.

Lubbers was klaar met de politiek en het premierschap door de moeizame ervaring van zijn derde kabinet. Brinkman profileerde zich daarnaast steeds meer als partijleider expliciet tegenover de regeringsleider Lubbers. Hierdoor nam de onrust binnen het CDA toe.¹³⁹ Lubbers wilde voorkomen dat de verkiezingen van 1994 rampzalig zouden verlopen voor het CDA, maar hij was niet meer bij machte om in te grijpen. Brinkman verdeelde de partij en Lubbers wilde ingrijpen en Brinkman tot de orde roepen.¹⁴⁰ Lubbers gaf daarom enkele dagen vóór de verkiezingen aan dat hij niet op Brinkman, maar op de nummer drie van de lijst Ernst Hirsch Ballin zou stemmen. Dit had echter het tegenovergestelde effect en in tegenstelling tot Kohl kon Lubbers zijn uitspraak voldoende nuanceren. De partij was in rep en roer en door deze onrust verliepen de verkiezingen dramatisch. Na ruim 76 jaar zou er een kabinet zonder de confessionelen komen.

3.5 Hoogmoed komt voor de val: parallellen

Het eerste kenmerk, het karakter van Kohl en Lubbers, laat enkele overeenkomsten zien. Beide leiders profileren zich als pragmaticus en laten zich steeds minder leiden door een achterliggende religieuze ideologie. Lubbers laat zich alleen weerhouden bij het dilemma van de euthanasie, maar dit is vooral te verklaren doordat hij zich bewust was van de mogelijke strijd die dat in het CDA zou opleveren. Daarnaast blijven beide leiders zich bewust van de vleugelstrijd binnen hun partij en profileren zij zich naast pragmaticus vooral ook als aanreiker van het compromis. Dit heeft tot gevolg dat zij vaak het voordeel van de twijfel krijgen van de verschillende groepen binnen de christendemocratische partijen, ook al trekken zij de partij een bepaalde kant op.

---

¹³⁷ Kroeger, *De Rogge*, 225-226.

¹³⁸ Steinmetz, *Ruud Lubbers*, 202-203.

¹³⁹ *Ibidem*, 207.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 208-209.

Kijkend naar het tweede kenmerk, de houding en omgang met de volgelingen is te zien in de houding die beide leiders aannemen met betrekking tot hun ministers en partijprominenten. Kohl was daarbij duidelijk de meer autocratische van de twee, maar dat is te verklaren door het verschil tussen de positie van de Duitse Bondskanselier en de Nederlandse minister-president. Daarnaast kan ook gezegd worden dat Lubbers zich zo autocratisch als mogelijk was binnen het Nederlandse staatsbestel ging opstellen, getuige de manier waarop hij zijn visie over de aanpak van problemen wist over te brengen op zijn ministers. Ook de omgang met hun opvolger laat een opvallende parallel zien. De zittende macht, in de vorm van de leiders, blijft iedere keer vasthouden aan de macht waardoor de oude en nieuwe leider tegenover elkaar komen te staan. Deze interne verdeeldheid zorgt ervoor dat de partij uiteindelijk rommelig de verkiezingen ingaat en zich daarin ook onvoldoende weet te profileren. Dit wordt versterkt doordat de leiders als de vereenzelviging van de partij worden gezien. De beoogde opvolgers, Schäuble en Brinkman, hadden beide namelijk niet de steun van respectievelijk Kohl en Lubbers, wat hun imago onder de kiezers een flinke deuk opleverde.

De context waarin de leiders optreden is in de periode van hoofdstuk drie wat meer divers. Kohl heeft het grote project van de hereniging en de daarmee samenhangende problematiek, terwijl Lubbers, in vergelijking, minder grote projecten heeft. Toch hebben beide leiders economische problemen waar ze op een rechtse manier op reageren. Tevens is er sprake van een verandering in het politieke landschap, waarbij de socialisten sterker naar voren komen uiteindelijk ten koste van de confessionelen. Lubbers, in tegenstelling tot Kohl omarmt dit echter en werkt samen met de socialisten, maar geen van beide weet uiteindelijk deze bedreiging voor hun macht af te wenden. Opvallend is wel dat ondanks deze rechtse politiek Kohl en Lubbers de linkervleugel aan zich weten te binden, hetgeen dan ook als tekenend gezien kan worden voor succesvol christendemocratisch leider.

De oplossingen die de leiders aanhalen om problemen op te lossen en steun te krijgen voor hun oplossingen zijn, gezien de aard van de problemen divers, maar ook hier zijn parallellen in te zien. Beide leiders dreigen meerdere keren om af te treden of het kabinet te laten vallen om zo een doorbraak te forceren. Dit geeft wisselende successen, waarbij ze uiteindelijk de partij ook schaden. Daarnaast maken beide leiders gebruik van de loyaliteit van de mensen om hen heen om aan de macht te blijven. Kohl kan Geißler vooral het hoofd bieden door zijn goede contacten met verschillende deelstaatafdelingen en Lubbers kan met steun van de loyale VVD-ministers hard het debat over het milieuplan ingaan. De ideologie wordt ook voor beide leiders minder van belang. Kohl is uiteindelijk vooral bezig om de FDP

iedere keer te vriend te houden en beweegt daardoor richting de FDP. Lubbers heeft daar minder last van getuige zijn samenwerking met de PvdA, maar juist doordat hij met zowel PvdA en VVD betrekkelijk succesvol heeft samengewerkt, is ook in zijn geval de ideologie ver te zoeken. Tot slot is duidelijk te zien dat zowel Kohl als Lubbers zich nadrukkelijk gaan profileren als regeringsleiders en het partijleiderschap daarbij bijna voor lief nemen. Kohl verbindt zichzelf sterk aan grote projecten zoals de hereniging, wat niet per definitie in het belang is van de CDU. Lubbers heeft dit - hoewel in mindere mate - ook door zijn optreden rondom het abortusdilemma.

Conclusie

Deze scriptie had als doel een antwoord te formuleren op de vraag: Hoe gaven de christendemocratische leiders Helmut Kohl, Dries van Agt en Ruud Lubbers leiding aan respectievelijk de CDU en het CDA in de jaren zeventig, tachtig en negentig van de twintigste eeuw en welke invloed hadden zij op de ontwikkeling van hun partij? Om dit te beantwoorden worden kort de belangrijkste punten uit de hoofdstukken herhaald om een sluitend beeld te creëren ter beantwoording van de vraag.

Uit het eerste hoofdstuk blijkt dat de tijden waarin Kohl en Van Agt opkwamen roerig waren en dat hun leiderschap zich direct geconfronteerd zag met de lange traditie van strijd tussen de linker- en rechtervleugel van hun partij. Het aantonen dat deze tweedeling al vrij snel ontstond en dat dit verschillende problemen veroorzaakte, toont aan dat de bezwering door Kohl en eerst Van Agt en later Lubbers, zeker noemenswaardig is. Dat vooral Kohl en Lubbers zo lang in het zadel hebben gezeten en de beide vleugels terug hebben kunnen dringen, toont aan dat hun leiderschap zeker wel invloed had.

Het tweede hoofdstuk toont, op basis van de vijf kenmerken, dat er wel degelijk interessante parallellen zijn tussen de drie leiders. Alle drie de leiders zijn linkse katholieken, die langzaam maar zeker rechts worden en daarin de partij mee laten bewegen. Kohl en Van Agt laten zich - om de partij te verbinden - in het begin sterk leiden door een ideologisch kader, iets wat de latere Kohl en Lubbers minder deden. Kohl en Lubbers veranderen daarbij geleidelijk van partijleider naar regeringsleider. Van Agt moest zich als beide profileren. Dit maakte hem, naast de politieke context, minder daadkrachtig. Tot slot is te zien dat Van Agt de partij minder achter zich had staan dan Lubbers en Kohl. Alle drie hebben ze de partij voor zich moeten winnen, maar Van Agt slaagde hierin minder dan Lubbers en Kohl.

Hoofdstuk drie bevestigt dit. Kohl en Lubbers weten hun kwaliteiten als manager te benutten en leiden verschillende succesvolle coalities. Daarbij worden zij steeds meer de vereenzelviging van de partij. Lubbers en de latere Kohl laten zich daarbij ook steeds minder leiden door de christendemocratische ideologie, maar meer uit eigen overtuigingen. Zij sturen bewust aan op beleid op basis van deze overtuigingen, zoals rondom moreel-ethische en Europese kwesties. Beide heren maken ook, richting het einde van hun termijn als leider, gebruik van dreigementen om hun zin door te drijven of om aan de macht te blijven. Dit laat ook zien dat ze de situatie minder controleerden. Uiteindelijk had dit vaak effect wat Kohl en Lubbers weer grip op de situatie gaf. Ook is er een duidelijke overeenkomst te zien in de manier waarop zij uiteindelijk de macht verliezen. Beide leiders houden te lang vast aan de

macht waardoor hun opvolging alleen maar moeizamer verloopt voor de partij.

Dat de drie leiders op bepaalde momenten een beslissende invloed hebben gehad mag dus duidelijk zijn. De drie leiders hadden rekening te houden met de politieke context, maar door binnen de context keuzes te maken, wisten ze de partij een ontwikkeling door te laten maken. De CDU en het CDA kwamen terug in het centrum van de macht en dit is voor een belangrijk deel te verklaren door de invloed en werkzaamheden van de leiders. Met deze scriptie heb ik aangetoond dat leiders wel degelijk een invloed uit kunnen oefenen op de koers van hun partij binnen een bepaalde politieke context. De leiders zijn dan ook als ‘agents’ te typeren. Daarnaast heb ik aangetoond dat het zeker ook wel zinvol is om op een dergelijke manier partijen en processen te vergelijken, iets wat Bootsma ook al aantoonde in zijn boek *Coalitievorming*, maar wat in deze scriptie dus nogmaals onderstreept is. De parallellen in de ontwikkeling van de CDU en het CDA zijn namelijk aanwezig. Gezien de parallellen bij de leiders is hun invloed een belangrijke oorzaak van deze parallellen. Mijn toevoeging aan de bestaande historiografie bestaat vooral uit een aanvulling van de werkwijze die Bootsma hanteert. De parallellen en overeenkomsten zijn namelijk op zichzelf voldoende interessant om dit te rechtvaardigen en verdienen daarom ook verder onderzoek. Dit zou mijns inziens in de vorm kunnen zijn van een bredere vergelijking, of een diepere, waarmee ik doel op het vergelijken van meer christendemocratische partijen of de CDU en het CDA op meer gebieden te vergelijken.

Bibliografie

- Bayerischer Rundfunk, 'Der Trennungsbeschluss von 1976: Wo Strauß die Revolte anzettelte' <<https://www.br.de/nachrichten/wildbad-kreuth-trennungsbeschluss-100.html>> [geraadpleegd op 12-02-2018].
- Bootsma, Peter, *Coalitievorming: Een vergelijking tussen Duitsland en Nederland* (Amsterdam, 2017).
- Bösch, Frank, *Macht und Machtverlust. Die Geschichte der CDU* (Stuttgart, 2002).
- Bösch, Frank, 'Hans-Peter Schwarz, Helmut Kohl. Eine politische Biographie. München, Deutsche Verlags-Anstalt 2012', *Historische Zeitschrift* 298:2 (2014), 568-570,
- Bosmans, Jac, 'Politieke cultuur: tussen cultuurgeschiedenis en politieke geschiedenis', *BMGN* 118:2 (2003), 206-211.
- Brooker, Paul, *Leadership in Democracy* (New York, 2010).
- Cary, Noel D., 'Christian Wicke, Helmut Kohl's Quest for Normality: His Representation of the German Nation and Himself; Hans-Peter Schwarz, Helmut Kohl: Eine politische Biographie', *The Journal of Modern History* 89:2 (2017), 480-483.
- Clemens, Clay, 'Party management as a leadership resource: Kohl and the CDU/CSU', *German Politics* 7:1 (1998), 91-119.
- Clemens, Clay, 'The chancellor as manager: Helmut Kohl, the CDU and governance in Germany', *West European Politics* 17:4 (1994), 28-51.
- Dalés, Pär, 'Political Leadership: New Perspectives and Approaches', *Political Psychology* 36:1 (2015), 133-137.
- Duitsland instituut, 'Politiek en staatsinrichting: CSU' <<https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/188/csu>> [geraadpleegd op 18-01-2018].
- Eisinga, Rob, Albert Felling, Philip Hans Franses, 'De afbrokkeling van het electoraat van (de voorlopers van) het CDA, 1965-1994', *Sociologische gids* 44:2 (1997), 77-99.
- Gaffney, John, 'Imagined Relationships: Political Leadership in Contemporary Democracies', *Parliamentary Affairs* 54 (2001), 120-133.
- Gradus, Raymond, George Hannick, Karin Hoentjen, Alexander van Kessel, en Hans-Martien ten Napel, *Canon van de christendemocratie* (Den Haag, 2012).
- Merriënboer, Johan van, Peter Bootsma, Peter van Griensven, *Van Agt biografie: tour de force* (Amsterdam, 2008).
- Harlen, Christine Margerum, 'The leadership Styles of the German Chancellors from Schmidt to Schröder', *Politics & Policy* 30:2 (2002), 347-370.

- Helms, Ludger, 'Is there life after Kohl? The CDU crisis and the Future of Party Democracy in Germany', *Government and opposition* 35:4 (2000), 419-438.
- Helms, Ludger, *Presidents, Prime Ministers and Chancellors* (New York, 2005), 258-259.
- Huneeus, Carlos, 'How to build a modern party: Helmut Kohl's leadership and the transformation of the CDU', *German Politics* 5:3 (1996), 432-459.
- Jones, Benjamin F., Benjamin A. Olken, 'Do Leaders Matter? National Leadership and Growth since World War II', *The Quarterly Journal of Economics* 120:3 (2005), 835-864.
- Joustra, Arendo, Erik van Venetië, *Ruud Lubbers: manager in de politiek* (Baarn, 1991).
- Kaiser, Wolfram, 'Transnational Christian Democracy: From the Nouvelles Equipes Internationales tot he European People's Party', in: Michael Gehler en Wolfram Kaiser (red.), *Christian Democracy in Europe since 1945 volume 2* (London, 2004), 221-237.
- Kessel, Alexander van, 'Ruggen recht, heren!' *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum, 2003).
- Koster, Adrianus, *De eenzame fietser: Insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt* (Culemborg, 2008).
- Kroeger, Pieter Gerrit, Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij: macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam, 1998).
- Masciulli, Joseph, Mikhail Molchanov, Andy Knight, *Political Leadership in Context* (Londen, 2009).
- Napel, Hans-Martien ten, 'De paradoxale revival van de christen-democratie', *Jaarboek documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen 1991* (1991), 131-154.
- Napel, Hans-Martien ten 'Een eigen weg' *de totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden, 1992).
- Parlement en Politiek, 'Kabinet Lubbers III (1989-1994)',
<https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw3/kabinet_lubbers_iii_1989_1994>
[geraadpleegd op 03-03-2018].
- Peele, Gillian, 'Leadership and Politics: A Case for a Closer Relationship', *Leadership Sage Journals* 1:2 (2005), 187-204.
- Pridham, Geoffrey, 'Christian Democrats, Conservatives and Transnational Party Cooperation in the European Community: Centre-Forward or Centre-Right?', in: Zig Layton-Henry (red.), *Conservative Politics in Western Europe* (New-York, 1982), 318-346.

- Pelinka, Anton, 'European Christian Democracy in Comparison', in: Michael Gehler en Wolfram Kaiser (red.), *Christian Democracy in Europe since 1945 volume 2* (London, 2004), 193-206.
- Pulzer, Peter, 'Nationalism and Internationalism in European Christian Democracy', in: Michael Gehler en Wolfram Kaiser (red.), *Christian Democracy in Europe since 1945 volume 2* (London, 2004), 10-24.
- Schwarz, Hans-Peter, *Helmut Kohl: Ein politische Biographie* (München, 2012).
- Steinmetz, Bert, *Ruud Lubbers: peetvader van het poldermodel* (Amsterdam, 2000).
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Walter, Franz, 'De SPD en haar problemen op de weg naar de macht', *Socialisme en democratie* 10 (1997), 411-418.
- Woltgrens, Thijs, 'De 'herbronning' van de christendemocratie', *Socialisme en democratie* 3 (1997), 129-131.1
- Zwart, Rutger, 'Ideologie en macht. De christelijke partijen en de vorming van het CDA', in: Hans-Martien ten Napel (red.), *Geloven in macht: de christendemocratie in Nederland* (Amsterdam, 1993), 23-39.